

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.}

68

Title: *Mihana & Nyaga*
Pudra

68

Prakāsha

: Mīmāṃsā Nyāya		Title
:	: Āpadeva Son of	Author
:	: Anantā Deva	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
68	:	Remarks

॥ इति प्रायुषयोगेन्द्रद्रव्यसंस्कारमहति ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यत्कपाले शमात्रेण पुरुषा ध्वितुष्टयं प्राप्यते तमहं वंदे गोविंदं कुरु वृत्तं ॥ अने तगुणा
संपन्न मनोहर जनप्रियं ॥ अने तत्पिणं वेदे गुरुमाने दक्षिणं ॥ इह बलु परमकारुणिको गवाम्ने मित्रमुनि
ना अथातो धर्मजिह्वादिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्मो विचारितः ॥ तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानो धर्मः
यथा यागादिः स हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते ॥ तथा हि यजेतेत्यत्र हि अस्ति अंशद्वयं
यजति धातुः ॥ प्रत्ययश्च ॥ तत्र प्रत्यये अस्त्वश द्वयं ॥ आख्यातत्वं लिङ्त्वं च ॥ आख्यातत्वं दशसुक्तकारेषु ॥ लिङ्त्वं च
केवलं लिङ्गेषु ॥ तत्र आख्यातत्वं लिङ्त्वाभ्यां भावने बोध्यते ॥ तत्र भावना नाम सवितुर्भावात् कूलो व्यापारविशेषः
सावभावना द्विविधा ॥ शाब्दी भावना आर्थाभावाच्चेति ॥ तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनु कूलो व्यापारविशेषः शाब्दी भावना साव
लिङ्त्वांशे नोच्यते ॥ लिङ्ः शब्दो अयं मां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनु कूलो व्यापारविशेषः शाब्दी भावना साव
यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं ॥ यथा गोशब्दस्य गोत्वं ॥ संब्रष्टव्यनु कूलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठः ॥ त्रिप्रायविशे
षः ॥ वेदे तु पुरुषा जवा हिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव ॥ न हि वेदः पुरुषनिर्मितः ॥ वेदस्याध्ययनं सर्वगुर्वध्ययनपूर्वकं ॥ वेदाध्ययन
सामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्यादि नो वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् ॥ यः कल्पः सकल्पपूर्व इति न्यायेन संसारस्याना
दित्यादी श्वरस्य सर्वज्ञत्वादी श्वरगत कल्पियं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीत्येतावतैवोपपन्नौ प्रमाणौ तरेणा
अमुपलभ्य च वितत्य कल्पनामुपपत्तेश्च ॥ ततश्च पुरुषा जवा त्रिशब्दनिष्ठ एव ॥ अतएव शाब्दी भावने निवृत्तिरिति ॥

सा च शाब्दी भावना अंशत्रयमपेक्षते ॥ साध्यसाधनमिति कर्तव्यतांचेति ॥ तत्र साध्याकांक्षायां वक्ष्यमाणां शत्रयेषां तात्पर्यं
भावनासाध्यत्वेन संबध्यते ॥ एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानं श्रुतेः ॥ यद्यपि संख्यादी नामप्येकप्रत्ययगम्यत्वे समो
नंतथाप्ययोग्यत्वात् तेषां साध्यत्वेनान्वयः ॥ करणाकांक्षायां लिङ्गादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते ॥ तस्य च करणत्वेन भाव
नोत्पादकत्वेन संबन्धित्वेनैव रूपादिज्ञाने ॥ संबन्धित्वेन साध्याकांक्षायां लिङ्गादिज्ञानात्प्राक्शब्दधर्मभावनाया
अभावप्रसंगात् ॥ किंतु भावना ज्ञाननिर्वर्तकत्वेन ॥ लिङ्गादिज्ञानं हि शब्दभावना भाव्यार्थाभावात् निर्वर्तयति ॥ कुठारइ
वच्छेदनं ॥ अतो लिङ्गादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः ॥ इति कर्तव्यताकांक्षायां प्राशस्य ज्ञानमिति कर्तव्यतांचेन संबध्यते ॥ त
तोः प्राशस्य प्रतिपादयति ॥ स्वाध्यायत्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसंगात् ॥ न चेष्टा पत्तिः ॥ अध्ययनविधुपात्रत्वेनानर्थक्या
नुपपत्तेः ॥ तथा हि स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलवेदस्याध्ययनकर्तव्यतां बोधयन्सर्ववेदः प्रयोजन
वदर्थपि र्ववसायी इति सूचयति ॥ निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः ॥ स च वेदः विधिमंत्रनामधेयनिवेधाधिकारकः
तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् ॥ स च प्राशमर्थविधिते ॥ यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्त
प्रयोजनवद्वैतविधिते ॥ अग्निहोत्रं होमेन स्वर्गभावयेदिति ॥ यत्र तु कर्मप्रकारां तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशे न्युण्णमात्रं विधा
ते ॥ यथा दध्ना जुहुयादिति ॥ अत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वात् ॥ होमोद्देशेन दधिमात्रविधानं ॥ दध्ना होमो
वयेदिति ॥ यत्र तत्र यमप्राप्तं तत्र विधिद्वैतविधिते ॥ तदुक्तं ॥ न वेदन्ये न शिष्टा इति ॥ शिष्टाः उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ यथा सोमेन

मीमांसाशास्त्रम्

२

यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानं। सोमवतायागेनेहंभावयेदिति। नचोत्रमविधानेवाक्य
नेहं। विशिष्टस्यैकत्वात्। विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणं। सोमपदेन मत्वर्थलक्ष्यते सोमवतेति। नहि मत्वर्थलक्ष
णां विना सोमस्यान्यसंभवति। यदि तावत्सोमयागयोरैकरूपेणाभावनायां करणत्वेनेवान्वयः। सोमेनयाग
नेहंभावयेदिति। तत उच्यते विधानेवाक्यनेहं। सोमस्य यागवत्फलं भावनाकरणत्वेन प्राधान्यापातश्च। यागार्थत्वा
नुपपत्तिश्च। यागेऽप्यानुपपत्तिश्च। प्रत्ययवाच्यं भावनामासमानपदोपात्तेन यागेन करणाकांक्षा निवृत्तत्वेन
अन्तपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात्। यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः तत्र न तावद्यागेन
सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययवाच्यफलं भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकं भावनान्व
यानुपपत्तिः। यागस्य सोमार्थत्वापातश्च। नचैष्टापत्तिः। अदृष्टद्वयापत्तेः। नहियागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण सं
वातं। ब्रीहिष्वद्यातेनेव यागेन सोमेकस्य विदुष्या न कृत्वात्। ततस्तेन तावत्सोमे किंचिददृष्टं न नीयं। प्राज्ञ
णेनेव ब्रीहिषु। तथा यागस्य सोमार्थत्वं फलं भावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यं न भावनाकरणत्वेन
भावनाभावनिर्वर्तकत्वेनेत्फलं। नच सोमोऽदृष्टमेतेषां फलं न नियतं समर्थः। ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहित
होमेन तस्य न स्मी जायात्। अतोऽदृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वेमिति न यागेन सोमे भावयेदित्यन्वयः
संभवति। करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च। अथ सोमेन यागभावयेदित्यन्वयस्तु
त्रयद्यपि सोमस्य यागार्थत्वादागानिर्दिष्टिदृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः। नापि करणत्वेन

२

पस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वात्तान्वयानुपपत्तिः। करणत्वेनेवान्वयात्तथापि अप्राप्तत्वाभावनाकरणत्वेनान्वितस्य
यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तद्वक्तव्यं। ननु यजेतेत्यत्र यागस्य करणत्वेनान्वितस्य साध्यत्वेनोपस्थितिः
तद्वक्तव्यं तृतीयाद्यभावात् किं तु भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते। यागस्य भावनासंबंधः करणत्वेन साध्य
त्वेन संभवति। तत्र करणत्वांशमादाय फलसंबंधः साध्यत्वांशमादाय गुणसंबंधश्च स्यादिति चेत्-मेवं भव्यपि
भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदृश्या न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधा
त्-तदवश्यं यागेन स्वर्गभावेयदितिकरणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागभावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः
। तत्तथा वाक्यनेहं। नच प्रत्यया निहितत्वाभावात् न च यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति युक्तं वक्तुं। कारकाणामेवाक्रिया
न्वयात्। तस्मिन् सोमस्य न सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येनेवान्वयः संभवति। ननु यजेतेत्यत्र प्रत्यया नि
हितत्वाभावात् करणाकांक्षायां यथायागकरणत्वेनान्वेति तथैव त्रैव्यताकांक्षायां सोमस्यैतिकर्तव्यता
त्वेन भावनायां भावनायोरुक्तं मत्वर्थलक्षणमेति चेत्-सोमेनेति तृतीयया करणत्ववाचिन्या सोमस्यैतिक
र्तव्यतात्वात् निधानात्-तत्र यादृशैतिकर्तव्यतात्वं लक्षणं यो यततो वरं सोमपदेनैव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणात्
गुणेनान्वयकल्पनेति न्यायात्-अथ वेदोवाप्राये दर्शनादित्याधिकरणोक्त्या संज्ञात विरोधित्वान्वयेना
त्यप्रत्ययवत्कृत्योति चेत्-तथापि सोमस्यैतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः। सिद्धस्य वस्तुन इति कर्त
व्यतात्वात् सा वात्-क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वात्-इत्यस्यैव लक्षणं गत्वा-अतएव इति कर्तव्यतात्वाभावा

न्यायप्रका-

३

यागेन

इत्यस्य प्रकरणादग्रहणं। यथा कुः। नायांतरक्रियायोगाद्वैतवाक्योपकल्पितात्। गुणद्वये कथं भावैर्गुणं
तिप्रकृताः क्रिया इति। तदेतद्वैतव्यापनं। किं च। नायेन यजेते ति हि यागस्योत्पत्तिवाक्यं। नाधिकारवाक्यं।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात्। उत्पत्तिवाक्ये च नैतिककर्तव्यता कांक्षा। इष्टविशेषो
आकांक्षा कलुषितत्वे नैतिककर्तव्यता कांक्षा। याविस्पष्टानुष्ठानात्। तस्मिन् सोमस्य नैतिककर्तव्यत्वात् न ना
वनायामन्वयः। तस्माद्विशिष्टविधा वन्वयानुपपत्त्यावश्यमर्थलक्षणावायेति। नन्वेवमपि सोमेन यजे
तेत्यत्र न विशिष्टविधानं। गौरवात् मत्वर्थलक्षणापाताच्च। किंतु दध्ना जुहोतीति वक्तुं मात्रविधानमस्ति
विधिशब्दे गुणे संक्रमात्। यथा कुः। सर्वत्रारण्यात्संबन्धेऽयमाजो पदंतरे। विधिशक्त्युपसंक्रांतेः स्याद्वातो
रनुवादोति॥ नव्यागस्याप्राप्तत्वात् ननु हे शनसोमविधानमिति वाच्यं। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते
त्यनेन यागस्थप्राप्तत्वात्। न वास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यं। अङ्गिरस्य जेतपशुकाम इ
ति वदे कस्यैकोऽयं विधित्वोपपत्तेः। एवं सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणा। यदि सत्रविशिष्टविधानं स्या
त्तदा नवानुपपत्त्यामत्वर्थलक्षणा स्यात्। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविधाने क्वचिन्नमत्वर्थ
लक्षणा। न तावदस्मिन्वाक्ये ज्योतिष्टोमेन स्वर्गभावो यदि तिसामानाधिकरूपे नैवनामपदस्यान्वयात्
नापि सोमेन यजेतेत्यत्र। यागो हे शनसोमविधानात् सोमेन यागे भावो यदिति। ननु अनुवादेऽप्यस्ति म
त्वर्थलक्षणा। अतएवोक्तं विधाने वा अनुवादे वा यागः करणमिष्यते। तत्समीपे तृतीयां तस्तदादित्वेन

३

मुच्यतीति। अतश्च विशिष्टविधा विवगुणविधाय प्यस्त्वमत्वर्थलक्षणेति चेत्। गुणान्वयानुपपत्त्या
हि मत्वर्थलक्षणां क्रियते। यदा च भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयतदन्वया उपपत्त्या सांगीकार्या।
गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयमात्राभावात्। न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वेऽभ्युपगम्यते। त
दावकलतीयाद्यभावात्। केव्यपत्ते इति चेन्न। गुणस्यात्र विधित्वेन साध्याकांक्षा साध्यत्वकल्पनायाए
वोचितत्वात्। दध्ना होमभावो यदिति। न वाच्यमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयोन प्रकारो
तत्रेणेति। षष्ठाद्यपूर्वपदानुष्ठानापातेः। षष्ठाद्ये हि मजेते स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाक्यायां वक्ष्यमाणार्थ
भावनायां स्वमानपदश्रुत्या यागस्य आव्यत्वमाशङ्क्य। पुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि वधात्वर्थस्य करणत्वेनैव
भावनायामन्वयस्तदा आव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति व्यर्थं षष्ठाद्यमधिकरणमापद्येत। किं च। वाजपेयाधिकरणे
तत्र संबन्ध आशङ्क्यपरिहृतः। धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयैतत्र संबन्धशङ्कैव न स्यात्। तत्र संबन्धशङ्कापरिहारी
व्याख्यातो। किं च। धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयः। गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात्।
तथादि। दध्नेऽद्वयकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावज्जोमो विधीयते। तस्य वचनं तरेण विहितत्वात्। नापि होमस्य
फलसंबन्धः। गुणपदानर्थक्यापत्तेः। नापि गुणसंबन्धविधेः फलपदानर्थक्यापत्तेः। नाप्युभयसंबन्धविधेः
प्राप्तिकर्मण्येन क्विधाने वाक्ये कापत्तेः। यथा कुः। प्राप्ते कर्मणि नाते को विधातुं वाक्येते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयं
ते बहवोप्येकयन्त इति। अत्र न कर्मपदवत् गुणलुपलक्षणे। एको हे शनो नैक विधाने वाक्येते दात्। अ

न्यायप्र-
४

तएव यद्देहकत्वाधिकरणेयहसंमाहृत्यत्रयहोदेशेन एकत्वसंमार्गविधौ वाक्यमेवाहुर्देहकत्वमपि वक्षितमि
त्युक्तं। रेवत्यधिकरणेयहसंमार्गविधौ वाक्यमेवाहुर्देहकत्वमपि वक्षितमि
यस्यरेवतीसंबंधेअभिहोमसामसंबंधेफलसंबंधेयविधीयमानेवाक्यमेवाहुर्देहकत्वमपि वक्षितमि
धीयतइत्युक्तं। तस्मात्प्राप्तेहोमेनोअमविधानेसंभवति। नापिहोमोतरंविधीयतेगौरवप्रसंगात्। प्रकृतहा
नप्रसंगात्प्रत्यर्थलक्षणप्रसंगात्। नापिदध्यैवकेवलंकरणत्वेनविधीयतइत्युक्तं। केवलस्यव्यापारा
नाविद्युत्पकरणत्वानुपपत्तेः। कर्तव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणस्य। किंतुविधीयतइतिवेत्तुं। दध्यै
तिहतीययाउपात्तं। अधिकरणत्वंफलभावनायांकरणत्वेनविधीयते। प्रत्यर्थत्वेनदध्यैपितस्यप्राधान्या
त्। एवंचदधिकरणत्वेनदध्यैभावमेदितिवाक्यार्थः। करणत्वंकिंप्रतियोगिकमित्यपेक्षायांसंनिधिप्रा
प्ताहोमआश्रयत्वेनसंबध्यते। ततश्चसिद्धोधात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः। प्रकृतमनुसरात्। तत्सिद्धोधा
त्वर्थस्यनकरणत्वेनैवान्वयइति। किंतुकिंविकरणत्वेनकृत्विताध्यत्वेनकृत्विदाश्रयत्वेनेति। गुणविधी
यसाध्यत्वेनैवान्वयःसंभवति। इतिनमत्वर्थलक्षणयाप्रयोजनं। किंव। गुणविधौमत्वर्थलक्षणयागु
णस्यधात्वर्थीगतत्वेकिंमानमित्युक्तं। नतावकुतिः। मत्वर्थलक्षणयागुणविधीयमानेवाश्रयत्वेनैवान्वयः
मानेस्यात्तुनगुणस्योपगत्वे। समन्निव्याहारात्मकंवाक्यमितिवेत्तुं। तत्किंस्वतंत्रमेवमानमुक्तलिंगश्रुतीकल्पवि
त्वा। नाद्योबलायलाधिकरणविरोधात्। तत्रहिवाक्यलिंगश्रुतीकल्पयित्वागत्वेमानमित्युक्तं। द्वितीयप्र

४

त्यहोमश्रुतिमुत्सृज्यश्रुत्यंतरकल्पनेहितस्याएववावृत्तिकल्पनेत्वंहृषाप्रयाससमाश्रितःस्यात्। विशिष्टविधौ
वागत्यातदाश्रयणं। किंव। नवकुश्रुत्यंतरकल्पनेतथापितत्सहकृतःप्रत्यक्षएवविधिधित्वार्थीगत्वेनगुणविधौ
उतकल्पितंविध्यंतरं। कल्पितमितिचेन्न। श्रुतविधेर्व्यर्थापत्तेः। नहितेनतदागुणोविधीयते। कल्पितविध्यंतरांगी
कारात्। नापिधात्वर्थःतस्यववतींतेरेणविहितत्वात्। अथश्रुतमात्रेणैवविधिःकल्पितश्रुतिसहकृतोधात्वर्थीगत्वे
नगुणविधौतइतिवेत्तुं। तर्हिद्वयधात्वर्थस्यान्वयः। करणत्वेनेतिचेन्न। अन्वयानुपपत्तेः। नहिंसंभवतिदध्यैहोमेनेति
वान्वयः। साध्यत्वेनैवान्वयोदध्यैहोमभावयेदितिचेन्न। तथासतिअनुवादपिधात्वर्थिकरणत्वेनान्वयतइतिउ
पेक्षितंस्यात्। विवक्षितवाक्यार्थश्रवणैवमत्वर्थलक्षणयोगीकृतस्यात्। तस्मान्गुणविधौमत्वर्थलक्षणं। यत्तु
विधानेवानुवादेवेतिवार्तिकंतत्प्रतीतिमवलंब्यनवस्मृतिः। तथाहि। यावद्विअभिहोमंहुहुयादितिवाक्येनाहोम
तेकेवलंचदध्यैहोतीतिवाक्यमालोच्यतेतदायच्छाद्यन्यामेवहोमस्याभावात्तज्ज्ञानतोप्रतिषेधाधिकरणत्वावाप्यधि
रणवासनावासितानोअवत्येवतादृशीमतिः। यदधिमतहोमेनेहभावयेदिति। प्रतिपदाधिकरणेहिसेमेनयजेतेत्या
दिषुकिंगुणधात्वर्थयोःफलभावनाकरणत्वेनान्वयः। उतएकस्यैवेतिसंदिह्यप्रधानसंबंधलाभाद्विनिगमनावि
रहात्सर्वेषांफलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्यलाघवादेकस्यैवफलभावनाकरणत्वमित्युक्तं। भावनाकरणत्वं
हिभावनाशब्दनिवर्तिकतया। भाव्यवस्वर्गदिनादृष्टमेतरेणेतिअनेकेषांकरणत्वेअनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात्।
तस्मादेकस्यैवकरणत्वं। यदाप्येकस्यतदाकिंइत्युपगुणयोःफलभावनाकरणत्वंउतधात्वर्थस्येतिभावाध्याधिकरणे

न्यासप्र-

५

संदिश्य इत्युपयोगे व फलभावना करणत्वं भूतं तस्या योपदिश्यत इति न्यायात् इत्याशंक्य धात्वर्थस्यैव भावना क
रणत्वं पदश्रुतेर्बलीयस्यादिसूक्तं - अतश्च सिद्धमेतद्वा क्योतरालोचन इत्याशंक्य गुणविधायि धात्वर्थस्यैव करणत्वा
शंकायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणोक्तिः। यदा तु अग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्योतरमालोच्यते तदा होमस्य वा
क्योतरणे व विहितत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचनान्न मत्वर्थलक्षणोक्तिः। अतएवोक्तं पार्थसारथिभि
श्वेश चाराग्निहोत्राधिकरणे। फलतो गुणविधिरस्यैव न प्रतीत इति। यद्वा एतद्वातिक्रमधिकारविध्वंसि प्रामं। उद्दि
ष्टाय जेतेत्यादी नामाधिकारात् - तत्र हि स्यागो विधीयतां उत्पत्तिवाक्यसिद्धौ वा नूद्यतां उक्त्यधाधिकरणत्वं ना न्यमात्
तृतीयो तस्य तद्वाचित्वं अन्यथा नुपपत्तेश्च। तस्माद्गुणविधौ विनापि मत्वर्थलक्षणया न्ययोपपत्तेर्न मत्वर्थल
क्षणोक्तिः। अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रविधानं - यागस्तस्यो विष्टोमेन स्वर्गक्रियो यजे
तेत्येतास्मिन्वाक्ये विधीयत इत्युक्तं - अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेश्च। अत्रोच्यते। यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधौ न
मत्वर्थलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं संभवति - न च ज्योतिहो
मेनेत्यादिवा प्राप्तित्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यं। तस्याधिकारविधिविज्ञेनोत्पत्तिविधित्वानुपप
त्तेः। कर्मस्वरूपमात्रबोधकोक्तिविधिस्तन्निविधिः। तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्र
माधिकारविधिना क्रियते। फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात्। यथाग्नेयो हा कृपा लो
भवतीत्येतद्विधिविहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रियो यजेतेति वा

५

क्यं विधत्त इति तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं। स्यादेतत्। दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिवि
धित्वं संभवति। अग्नेयो हा कृपा ल इत्यादिवाक्यान्मत्वर्थस्यापत्तेः। न हिते न तद्वाक्यं विधीयते तस्य दर्शपूर्ण
मासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात्। नापि गुणविधानं संभवति। प्राज्ञे कर्मण्यनेन गुणविधाने वाक्येनेदा
पत्तेः। अत आग्नेयो हा कृपा ल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं। दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य वाधिकारविधित्वं
युक्तं। ज्योतिहोमेनेत्यस्य वाधिकारविधेरुद्दिष्टाय जेत पशुकाम इत्यादिवत्। उत्पत्तिविधित्वस्य क्रिय
माणेन कस्य विधानार्थकोत्तोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात्। यागोद्देशेन सोममात्रं विधानाच्च। न च वा
क्येनेद इति। मैवं। यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्येनेदस्तथापि ज्योतिहोमेनेत्येतास्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे
तस्य च फलसंबंधे विधीयमाने गोरवलक्षणो वाक्येनेदो रूपेण। सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः
फलसंबंधमात्रविधौ तदभावात्। उद्दिष्टाय जेतेत्यत्र तु वचनांतरा भावनागत्या तदश्रयणं। न च सो
म्या विहितत्वात् विशेषणविधेरार्थकित्वात्। सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थकः। ज्योति
होमेनेत्यस्य तत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबंधश्चेत्युक्तं यथाग्नेयमाग्नेयं विधिना विधातव्यमिति
उद्दिष्टो गोरवलक्षणो वाक्येनेदः। यथाहुः। ज्योतव्या पूनानां लोकां शक्यतामिति गौरवं। एकोत्पत्तिवसितानां तु
नार्थाहोपो विरुध्यत इति। न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्येनेदस्तथापि मत्व

मी मां. शाय.

W

धलक्षणस्यादेवेति वाच्यं । तस्मात्स्वी क्रियमाणत्वात् । लक्षणानोवाक्यभेदस्य न घन्यत्वात् । लक्षणादिय
 दक्षोवाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः । पदवाक्ययोर्मध्ये पदवत् लक्षणाया उचितत्वात् । गुणैव न्याय्यकल्पनेति
 न्यायात् । अतएव ज्ञात पुत्रः कलकेशोऽग्री नादधीतेत्यत्राधाना नुवादेन ज्ञातपुत्रत्वकलकेशत्वविधा
 नेवाक्यभेदात्पदद्वयाभ्यामवच्छादिविशेषोक्तस्य तद्व्युत्पत्तिः । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणे वस्त्विकायी ॥
 तस्मात्सोमेन यजेतेत्यर्थमेवोत्पत्तिविधिर्न्योतिष्टोमेनेत्यर्थः । गौरवत् लक्षणवाक्यभेदापत्तेः । किंच सोमेन
 यजेतेत्यत्र यागविधानैश्च त्वर्थविधानं स्यात् । गुणविधानेतु वाक्यार्थविधानं । तच्च श्रुत्यर्थविधाने सत्यमुक्तं ।
 यथाहुः वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिर्भवति । वाक्यार्थः पदोतरार्थ इत्यर्थः । न्योतिष्टोमेनेत्य
 नापि फलौद्देशेन यागस्यैव विधानान्न वाक्यार्थविधानं तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तत्स्वीकारात् । तस्मा
 द्योतिष्टोमेनेत्ययमाधिकारीविधिरेव । अपिच । कर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्ये यत्र कर्मणो रूपमुपलभ्य
 त । यागस्य वद्वे रूपे । इत्येदेव ताव । सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता नोपलभ्यते सोमयागस्याप्युक्तत्वात् ।
 अव्यक्तत्वं च स्वार्थजो दितदेवता राहित्यं न तु देवताराहित्यमात्रं । एतद्व्यायवंगुह्यतीत्यादिवाक्यविहितयो
 हणदेवतानीसत्वात् । ग्रहणाथान्निरपि देवताभिः प्रसंगतो यागोपक्रमस्य क्रियमाणत्वात् । तथापि इव
 मुपलभ्यत एव । तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । न्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र न इव देवता वा
 श्रयते । अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्विशेषस्यैव विधेयत्वात् ।

इत्यादिके शो न स्यात् । अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः । नन्वेवमग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि कर्मोत्पत्तिविधिर्न स्यात् ।
रूपाश्च वणात् । तद्धुवणाश्च दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा वा घाराग्निहोत्राधिकरणविरोधः ।
तत्र स्यान्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यस्य गुणविधित्वमुक्तमिति चेत् । सत्यं । अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रत्ययन्यायेन नाम धेयत्वात् । तदेतदप्येव व्यामः ।
तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वमेव स्वीक्रियेत । अन्यथा आनर्थक्यापत्तेः । दध्ना जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुण
विधित्वात् । अतो अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तं । ज्योतिषो मेनेत्यस्य च नानर्थक्यं अधिकारवि
धित्वोपपत्तेः । अतस्त्वमर्थसिंघतिरूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्वहिते तत्स्वीकार्यं । किं । दध्ना जुहोतीत्यस्य
कर्मोत्पत्तिविधित्वेप्यसा जुहोतीत्यनेन नैतत्कर्मनिर्वादेन परोविधातुं शक्यं । उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात् ।
उत्पत्तिशिष्टगुणा वरुद्धे हि न गुणांतरं विधीयते । आकांक्षाया उत्पत्तिशिष्टे नैव निवृत्तत्वात् । अतस्तेनापि
विशिष्टं कर्मतिरं विधेयं । तथा चानेका दृष्टकल्पना गौरवं । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तत्प्रातिविधित्वेन
द्राक्विहितस्य कर्मणो द्रव्याकांक्षायां युगपदेव खले कपोलन्यायेन दध्ना जुहोतिपयसा जुहोतीत्यादिवा
क्ये गुणाविधीयंत इति नानेका दृष्टकल्पना गौरवं । अतो अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः । पयसा जु
होतीत्यादयस्तु गुणाविधय इति युक्तं । सोमेन यजेतेत्यत्र तु रूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधित्वे स्वीक्रियमा
नेन किं विदूषणं । पदद्वयेप्येकस्या दृष्टस्य तु व्यत्वात् । तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिः ।

मीमांसाध्यायः

७

रित्यत्र मनसा विधिनिर्णयः प्रसंगश्चेति या । प्रकृतमनुसरा मः ॥ तस्मिन् विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तमर्थं
विधत्त इति ॥ सर्वविधिश्चतुर्विधः ॥ उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र
कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । उत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेनै
वान्वयः । होमेनेह भावयेदिति । न तु होमे जुहोतीत्यन्वयः साध्यत्वेन । तथा सति साध्यस्य साध्यांतरान्वया
योगेनाधिकारवाक्या वगतं फलसंबन्धो न स्यात् । करणत्वेन त्वन्वये होमेनेह भावयेत् किं तदिह धित्वा
को ह्यायां फलविशेषसंबन्धो घटते । न चोत्पत्तिविधौ इष्टवाचकपदसावनकर्मणा इष्टभावेदिति कथं वा
कथार्थ इति वाच्यं । विधिश्च तेरेव इष्टबोधकत्वात् । सा हि पुरुषार्थपुरुषप्रवर्तयित्री कर्मणः फलसंबन्धमात्रबो
धयति । तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति । अतएवोद्दिष्टा यजेतेत्यादौ तृतीयातो द्विच्छब्द उप
पद्यते । उद्दिष्टा योगेनेह भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः । येषामपीष्टसाधनत्वं किञ्चिदस्ति तेषामपि तृतीयां तानां क
र्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्न एव । न हि संभवति माग इष्टसाधनं उद्दिष्ट इति । उद्दिष्टेति तृतीयापान्नस्य
कारकस्य लिङ्गसंख्यान्यया योग्यस्य क्रिययेवान्वयात् । ननु तवापि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मेत्यपि
विधिषु द्वितीयां तानां कर्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्नः । न हि संभवति होमेन भावयेदिति होत्रमिति । सत्यं
श्रुत्यमाणा तावद् द्वितीयाऽप्युद्दिष्टसाध्यात्वात् । होमस्य हिकरणत्वेनान्वयात् । असाधितस्य च करण
त्वानुपपत्तेः । तस्याश्चान्वयोपपत्तितौ सासक्तौ न जुहोतीति वक्तृतीयार्थलक्ष्यति । अग्निहोत्रेण होमेनेह भा

वयेदिति लक्ष्यार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयां तानां कर्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्नः । तस्मिन्नुत्पत्तिविधौ
कर्मकरणत्वेनान्वेतीति । अंगसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपत्तौ
गन्तावस्य दध्ना होमसंबन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति । एतस्य बन्धोऽसहकारिणो निधूयमाणाति । अतिलिङ्ग
गवाक्षप्रकरणस्था न समारव्यान्वाणि । एतत्सहकृतेन विधिना गत्वं परोद्देश प्रकृतकृतिव्याप्यत्वं न पाराध्या
परपर्यायं ज्ञाप्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिगोचराविधा । विधात्री अविधात्री विनियोक्तावेति । तत्र विधात्री
लिङ्गाद्यात्मिका । अविधात्री ब्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य वश इत्यत्र बणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्ता । सा च
त्रिविधा । विष्कृतिरूपा । एकादिधानरूपा । एकपदरूपावेति । तत्र विष्कृतिरूपा सांगत्यं यथा ब्रीहिरियजेतेति
तृतीयया श्रुत्या ब्रीहो जायागां गत्वं । न चोत्पत्तिरिह पुरोडाशावस्येयानेकथं ब्रीहो जायामगत्वमिति वाच्यं । पुरोडा
शप्रकृतितयोपपत्तेः । पशोरिव हृदयादिनूपहविः प्रकृतितया यागां गत्वं । न च साक्षात्पशोरिव गत्वं किं न स्यादिति
वाच्यं । तस्य विशासनात् । अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनां । अवदीयमानं हि हविः । यथा पुरोडाशादिः । मध्याह्नं
धञ्जिवद्यतीति वाक्यात् । हृदयादीनि सावदीयमानानि न पशुः । हृदयस्याप्रवृत्तीति वाक्यात् । अतो हृदयादी
न्येव हवीं वि । पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यं । पालीवद्यागे तु साक्षात्पशुरेवांगं । तस्य जीवत एव पर्याप्तकृतं पालीवतमु
त्सृजतीति उक्तं विधानात् । यत्र तु विशासनं तत्र पशुः प्रकृतिद्रव्यमिति सिद्धं । एवं ब्रीहयोपि प्रकृतिद्रव्यतया या
गां गत्तीत्याश्रयेति । आरुण्यस्यापि क्रियां गत्वं तृतीयाश्रयात् । न चामृतस्य तस्य कथं क्रियां गत्वमिति वाच्यं ।

न्यायप्रः

एकहायनी रूप इव पवित्रे द्वा रात उपपत्तेः। व्रीही श्रोतृतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं द्वितीया श्रुत्या। तत्र प्रोक्ष
णं न व्रीहिस्वरूपाय स्वस्वत्वे आनर्थक्यात्। व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विनाशानुपपत्त्यभावात्। किंतु अपूर्वसाधनप्र
प्रयुक्तं। यदि व्रीहिप्रोक्षणं क्रियते तदा तैः यागे नृक्षितः पूर्वभवति नात्यर्थेति। अतः प्रकरणसहकृत्या द्वितीया
श्रुत्या तदुक्तं निर्दिष्टप्रण। आद्यपूर्वसाधनंतदंगत्वं प्रोक्षणस्योच्यते इति। एवं सर्वेष्वप्यंगेषु अपूर्वप्रयुक्तत्वं वेदि
तयै। इमामगटभणप्रशनात् तस्यैव श्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्रापि द्वितीया श्रुत्या मंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं। यत्तु
वाक्यीयोर्यं विनियोग इति। तन्न तथासति वाक्याद्विगमस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यंगत्वं भवति ताव
द्विगंगा द्रशनामात्रांगत्वमेव स्यात्। स्योनं ते सदं करोमीत्यस्यैव सदनांगत्वं। श्रौतविनियोगपक्षे तु यावद्वि
गाद्रशमोजोत्रांगत्वं संभवति तावदुक्त्या एव गार्हपत्यमुपनिषत् इत्यत्र तृतीया श्रुत्या एवाग्निबोधाहपत्योपस्था
नांगत्ववत्त्वश्वाभिधान्यां विनियोगैः क्रियते इति युक्तं मंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं। तस्माच्छ्रौत एवायं विनियोगः। यदा
हवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमांगत्वं सप्तमी श्रुत्येति। एवमन्योपि विरुद्धि श्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः। पशुनाय
जेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकांगत्वं यजेतेति पारव्याताभिहितसंख्यायां भावनांगत्वं समा
नाभिधानश्रुतेरेव। पदश्रुत्या खयागांगत्वं। नवाकर्तृस्य तस्य कर्तृयागांगत्वमिति वाच्यं। कर्तृपवित्रे द्वा रात
उपपत्तेः। कर्तृवाक्षेपलभ्यः आख्यातत्वे न हि भावनीयते। सायकर्तारं विना नुपपन्ना तमाक्षिपति। ननु कि
मित्येवं वर्ण्यते। आक्षेपलभ्यः कर्तृति। आख्यातवाच्य एव किं न स्यात्। आख्यातश्रवणे भावनायाश्च कर्तृरिति

प्रतिपत्तेः। नवभावनयैवाक्षेपसंज्ञवेत्किमिति तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति सौ प्रतं। तथा सति आख्यातवाच्यका
त्रैवभावनाक्षेपसंज्ञवेत्तद्वाचकत्वं मपि न स्यात्। किं व-भावनायाः न केवलं कर्त्रेव संबन्धः कारकांतरेणापि संब
धात्। अतः स्तान्द्रुहिकर्त्ता शिमेवाक्षेपेत्। विशेषाभावात्। कर्त्ता तु भावनयैव संबन्धो न कारकांतरेण। गुणात्
च परार्थत्वात् संबन्धः समत्वात् स्यादिति न्यासात्। अतः सकृद्वहितितामाक्षेपेदितिस एव आख्यातवाच्यो भावनात्वात्
पक्षे नैव किं न स्यात्। किं वै बन्तृतीयादिविज्ञातामधिकरणादिवाचकत्वं न स्यात्। तेषामधिकर्त्तृवदाक्षेप
लान्न संज्ञवात्। किं व-यदिकर्त्ता न वाच्यः स्यात्। कथमेकत्वं तेनाख्ययात्। नहि शाब्दमशाब्देनाख्येति। अन्यथा तु
हादितोपप्रसंगः। किं व-देवदत्तः पवतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात्। नहि केवलं भावनोवाचकस्याख्यातस्य
देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। एका र्थनिष्ठत्वाभावात्। कर्त्तृवाचकत्वे तु उपपद्यते एव। लः कर्त्तृनीति
व्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्त्तुरनभिधेयत्वे स्पष्ट एव। किं व-कर्त्तुरनभिधेयत्वे देवदत्तेन पवतीति प्रयोगप्रसं
गः। तृतीयाहि अनभिहितयोः कर्त्तृकरणयोर्विहिता। आख्यातेन च कर्त्ता नभिहित इति कर्त्तृवाचिनी तृतीया स्या
देव। कर्त्तुरभिधाने तु अनभिहितत्वादेव तृतीयानप्राप्नोति तस्या अनभिहिताधिकारत्वात्। देवदत्तः पवतीति प्र
थमा तु प्राप्नोत्येव प्रथमाया अनभिहितकारकविज्ञात्वात्। प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वाद्। न च तदा प्राप्ति
पदिके नैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमा वैयर्थ्या। किं गसरव्या प्रतिपत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वात्। केवलं प्रातिपदि
कस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च। ततश्च यदिकर्त्ता न वाच्यः स्यात् देवदत्तेन पवतीति प्रयोगः स्यात्। तस्मादख्या

श्री मांसाया- तवा अः कर्त्तृत्वमिति सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः। अत्राहुः। स एव हि सा दृष्ट्या धेयः प्रकाशं तरेण न लभ्यते। अन-
 न्यलभ्यः सा दृष्ट्या इति न्यायात्। अत एव न गंगा पदस्य तीरमर्थः। लक्षणं यैव प्रतिपत्ति संभवात्। अत एव न
 न वा क्यार्थे शक्तिः। एवं चारव्या तवा अः शब्दाकारकं विना नुपपन्नानामाक्षिपतीत्यादौ पादवक्तुः प्रतिपत्ति
 संभवे किमिति तत्राह कत्वमाख्यातस्य कल्पनीयं। न च विनिगमना विरहः कृतिमाहिक सति। एवं वक्तुं तरे
 व शब्दापरपद्यायाः आह स अधिकरणन्याये नारव्या तवा अः त्वसंभवे। ततः कर्त्तृत्वमिति कल्पनीयं।
 गौरव प्रसंगात्। न च शब्दाकारकां तरेणापि संबन्धतदुक्त्या न कृदितिकर्त्तरिमाक्षिपतीति वाच्यं। सहिय
 थानियमेन कर्त्तृत्वसंबन्धेन तथा करणादिकारकां तरेण। तिसृतीत्यादिषु तथा तदनाक्षेपात्। अतः सा प्रथ-
 मं कर्त्तरिमेवाक्षिपति न कारकां तरे। अत एव चारव्या तादितिक संख्या न कारकां तरेण संबध्यते न स्य प्रथम
 मनुपासिते। अत एव तृतीया दिवि शक्ती नो करणादि वाचित्वं शब्दायास्तैः सह नियतसंबन्धा शब्देन तयाते
 चीनियमेनानाक्षेपात्। आख्यात अवणात्प्राग्वितीयादिश्रवणे करणादि प्रतीतेरुच्यमानत्वाच्च। न वशा
 द्दी संख्या कथमशादेन कर्त्तृत्वेतीति वाच्यं। कर्त्तृत्व लक्षणं गीकारात्। यथा बलक्षितं तीरं शादेन घोषेणा न्येति
 एवं लक्षितः कर्त्ता एकत्वेनान्वेष्यतीति अत एव देवदत्तपवती तिसामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्त्तृत्व लक्षणम्।
 न वमुख्ये संनवतिलोक्षेणिकत्वे किमिति स्वीकार्यमिति वाच्यं। अन्यलभ्यः सा दृष्ट्या इति न्यायात्। अन्य
 था सिंहो देवदत्त इत्यपि सामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात्। किं आख्यातवाच्यः कर्त्तृत्वमिति वादिनोपि मते

देवदत्तः पवती तिसामानाधिकरण्यं मुख्यं। तन्मते आख्याते न तृतीया वनि छुष्ट शक्तिमात्ररूप कर्त्तृकार
 का निधानात्। शक्तिमद्व्यस्या कृत्यधिकरणन्यायेनाननिधानात्। देवदत्तः शादेन वद्व्यमाना निधानात्।
 अतश्च निनाधनिष्ठत्वात् तन्मते पिनमुख्य सामानाधिकरण्यं। किंतु लाक्षिकमेवेति न कश्चिद्विशेषन व
 लः कर्त्तृत्वमिति व्याकरणस्मृतिवत्तादाख्यात वाच्यः कर्त्तृत्वमिति वाच्यं। न ववाच्य वाच्य कर्त्तृत्वमिति व्याकरणस्मृत्य
 धीनः तस्य न्यायसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात्। न वतुवा स्मृतिगम्यरुथापि नेपं स्मृतिः कर्त्तृत्वमात्रात् वा
 व्यत्येयमात्रं किंतु कर्त्तृत्वे एकवचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचनात्मकः बहुवचने बहुवचनात्मक इत्यस्मि
 न्मते प्रमाणं। द्वे कयो द्विवचने बहुवचने बहुवचनात्मकेनानास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात्। यत्तुलं कर्त्तृत्वेन
 निधाने देवदत्तेन पवती तिसृतीया प्रसंग इति। तत्र तृतीया हि कर्त्तृत्वप्रतिपत्त्यर्थे तदुक्तसंख्या प्रतिपत्त्यर्थे वा
 तत्र कर्त्तृत्वमात्रादौ पादवक्तुः इति न तत्र तृतीया पेक्षा। तत्संख्या तु आख्याते नैव प्रतीयते इति न तत्राप्यपे
 क्षा। यथाहुः। संख्यायां कारके वा धीर्विज्ञा हि प्रवर्त्यते। उच्येयात्र तास्मिद्ध शब्दावनातिरिक्तं कर्त्तृत्वमिति।
 यत्र तु नारव्याते न तदुक्तसंख्या व्यतेत तत्र न वत्येव तृतीया यथा देवदत्तेनोच्ये दनः पवती इति। तस्मान्न कर्त्तृ
 रनिधाने किंचिद्व्यपणमिलकमति विस्तरेण। प्रकृतमनुसरा मः तस्मिन् विधिः श्रुतिविनियोगः। सियं
 श्रुतिविनियोगः प्रबलं प्रमाणं। किं गादिषु हि न प्रत्यक्षे विनियोजकः शब्दोक्ति किंतु कल्पः। यावज्जीवे वि
 निनियोजकः शब्दः कल्पते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगः स्मृत्तत्वात् तेषां कल्पकत्व शक्तिर्विहृत्यत इति।
 श्रुतः प्रावर्त्य। अत एव आगाह्यस्य मुपतिष्ठत इत्यत्र यावद्विगादे आहो पस्त्वानार्थत्वं कल्प्यते ताव

यायप्र-
१०

त्वत्तत्तयाभ्यागादिपत्योपस्थानार्थत्वं क्रियत इत्येव आगादिपत्योपस्थानांगत्वं सामर्थ्यं लिङ्गं। यथाहुः।
सामर्थ्यं सर्वज्ञानां लिङ्गमित्यभिधीयत इति। तेनांगत्वं यथा बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य लवनंगत्वं।
सहितं लवनं प्रकाशयितुं समर्थः। तच्च लिङ्गं द्विविधं। सामान्यसंबंधो बोधकप्रमाणोतरापेक्षितं लवनं पेक्षितं।
तत्रयदंतरेणान्यसंबंधवत्तस्य तदंगत्वं तदपेक्षितं केवलं लिङ्गादेव। यथा ध्यानस्य कर्मावृत्त्यानांगत्वं।
न हि ज्ञानमंतरेणानुष्ठानं संभवति। यदंतरेण यत्संभवति तस्य तदंगत्वं तदपेक्षितं। यथा ज्ञानस्य मंत्रस्य ल-
वनंगत्वं। लवनं हि मंत्रं विनाप्युपायां तरेण स्मृत्या कर्तुं शक्यते। अतो न मंत्रो लवनस्य रूपार्थः संभवति।
किंत्वपूर्वसाधनी भूतलवनप्रकाशनार्थः तत्त्वं न सामर्थ्यमात्रादेव गम्यते। लवनप्रकाशनमात्रे साम-
र्थ्यं। अतो वर्यं प्रकरणादिसामान्यसंबंधो बोधकस्वीकार्यः। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि मंत्रस्य पाठादेव ग-
म्यते। अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किं विवक्ष्यत इति। अन्यथा प्रकरणपाठवेयर्थं प्रस-
गात्। किंतु पूर्वसंबंधि प्रकाशयमित्यपेक्षायां सामर्थ्यं द्विर्लिङ्गं नमित्यवगम्यते। तद्विबहिः संस्कार-
द्वारा पूर्वसंबंधीति मंत्रस्य सामर्थ्यात् तदर्थत्वे सति नानर्थसंप्रसज्यते। तस्माद्बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य
प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधितया वगतस्य सामर्थ्यं लवनंगत्वं मिति सिद्धं। पूषानुमंत्रणमंत्राणां
तु यागादुमंत्रणसमारख्यायागसामान्यसंबंधो वगतस्य सामर्थ्यात् पूषयागसंबंधो वगम्यते। ननु तेषां
यावत्समारख्याया पूषयागे न सामान्यसंबंधो वगम्यते तावत् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामा-
न्यसंबंधो वगतः। समारख्या तस्तस्य बलीयस्त्वात्। अतएव पोरोडाशिकमिति समारख्यातेत्याह्येण

१०

आप्तातातामपि प्रयाजानां प्रकरणात्तावात्संनान्योपांभुयाजंगत्वमित्युक्तं। किं च। यागानुमंत्रणसमारख्याया
विनपूषयागे न सामान्यसंबंधो वगम्यते। किंतु यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव विशेषेण सं-
बंधो वगम्यते। अतः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधस्यैवावगतत्वात् तदर्थत्वे मेव तेषां युक्तं। पूषेति शब्दस्य पु-
ष्पातीति व्युत्पत्त्या कथं विद्वद्वाद्यं सिद्धायित्वा तन्मंत्रं पूषानुमंत्रणमंत्रे हि श्रूयमाणे एव गम्यते इत्यभिधान-
समर्थत्वाद्ये मंत्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति। लवनमंत्रं च लवनप्रकाशनार्थः। नतत्र प्रकरणाद्यपेक्षा येन तेषां
मुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात्। प्रकरणानुदर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य बाह्यलिङ्गशक्तिकल्पनेन विनियोजक-
त्वादिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यं। अतो लिङ्गात् पूषप्रकाशनार्थत्वे वगते तन्मात्रप्रकाशनमनर्थकमिति अपू-
र्वसाधनपूषप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यं। किंतु पूर्वमित्यपेक्षायां यागानुमंत्रणसमारख्यानुगृहीतादिङ्गात् पूष-
यागात् पूर्वसंबंधि देवताप्रकाशनार्थमित्यवगम्यते। अतो यद्यपि समारख्यातः प्रकरणबलीयस्तथापि त-
स्य लिङ्गेन बाधितत्वात् समारख्याया दुर्बलाया अपि प्रबलं लिङ्गाश्रितत्वेन प्राबल्यात् तेषां सामान्यसंबंधे प्रमा-
णं। दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात्। अतएव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेरावमन रूपप्रबल-
पदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात् तदर्थधर्मगुणभूतश्रोतक्रमत्यागिनवैदकरणांतरं ह्युते आवमनमेव कार्य-
मित्युक्तं। यथाहुः। अत्यंतवृद्धवतोपि कौंजरजोनपदाजनाः। दुर्बलैरपि बाध्यंते पुरुषैः। पार्थिवश्रितैरि-
ति। यत्पूषेति शब्दः कथं विद्वद्वाद्यं सिद्धायित्वा तन्मंत्रं पूषानुमंत्रणमंत्रे हि श्रूयमाणे एव गम्यते इत्यभिधान-
वार्थविशेषे नूढत्वात्। नूढेभ्यो वयवसंख्यपेक्षाद्योगादुलीयस्त्वात्। अतएव पोरोडाशिकमिति समारख्यातेत्याह्येण

लवनं

न्यायप्रका

११

रथकारणं न सो धन्वना परपक्षाद्यो वर्ण विशेष उच्यते। स्तोत्रावल्यात्। नतुरथं करोतीति युक्त्या द्विजातयो
योगस्यैवैल्यादित्युक्तं पक्षे। तस्माद्युक्तं सप्तमसमाख्यया सामान्यसंबंधेन गते सामर्थ्यात्पुष्पागसंबंधः पूषा तु
मंत्राणामंत्राणामिति। यथा कुः। तस्माद्युक्तं मंत्राणानीति समाख्या क्रतुयोऽनिका। तस्माद्युक्तं तुरोधेन प्राप्तिस्तदेव
ते क्रताविति। तस्मिन् प्रमाणं तरसि ह्यसामान्यसंबंधस्य पदार्थस्य विनियोजकं लिंगमिति। तत्र विनियोजकं लिंगं
गंधस्वर्णवार्धे विनियोजकं न गोपे। मुख्यार्थस्य प्रथममुपलब्धत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्यवसनाया
पुनर्गोपे विनियोगकल्पनायां गौरवप्रसंगात्। अतएव बहिर्देवसदनं दामीति मंत्रः सामर्थ्यं कुशलव
नां गं। तेषां मुख्यत्वात्। न उक्तं पराजितं वर्णमिति युक्तं। तदिदं लिंगं वाक्यादिस्यो बलवत्। तेषां ह्यनसात्ता
द्विनियोजकत्वं किंतु श्रुतिं कल्पयित्वा। न वा सामर्थ्यस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगफलकत्वं नासंभवं
तीति सामर्थ्यापि कल्पत्वेनोपजीव्यत्वात्। अतस्तेनैव सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिं कल्पयेत्तावदेव कुपे
न सामर्थ्येन श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य प्रावृत्त्यं। अतएव स्यान्ते सदनं करोमिद्युतस्य
धारयासुरेवैकल्पयामीत्यस्य सदनं गत्वं लिंगात्। नतु वाक्यात्सादनं गत्वं तस्यैवैव्यादिति। तमात्रे
व्याहारे वाक्ये। समष्टिवाहारेनामसाध्यत्वादिवैकल्ये। अत्र हि न द्वितीयादिवैकल्यं श्रूयते केवलं पणता जुकोऽसमष्टिवाहारेमात्रे।
यस्य पणमयी जुक्तं वति। अत्र हि न द्वितीयादिवैकल्यं श्रूयते केवलं पणता जुकोऽसमष्टिवाहारेमात्रे।
तस्मादेव पणतायां जुक्तं गत्वं। न वा नृथं नृशब्देनैव नृपवत्त्वं ज्ञेयात्। तस्यैवैव्यादिति। तमात्रे
हविधारेण शरायदृष्टं साधनं तज्जावयेदिति। एवं पणतायां यदि जुक्तं क्रियते तदेव तस्मात्प्रवृत्तिवति

११

नान्यथेति गम्यत इति न पणतायां वैधर्म्यं। अवतदधिर्धारेण हारेति वावश्यं वक्तव्यं। अन्यथासुवादिष्वपि पणता
पत्रेऽसावेयं पणता नारण्याधीतानसर्वं क्रतुषु गच्छतीति विवृतिषु बोद्धेनापि प्राप्ति संभवे न द्विरुक्त्यापत्तेः किं
तु प्रकृतिषु तदुक्तं प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति। अत्र विवृतिर्यतो गमिगच्छतीति सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवृति
तदुक्तमेधीये पणतायां अप्राप्तिप्रसंगात्। न हि गृहमेधीयात्काव न विवृतिरंगा निगृह्णातिमानाभावात्। किंतु
एकाद्यं गाप्राप्तिस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवृतिरिति। यथा दशपूर्णमासौ। तत्र हि न बोद्धादंगप्राप्तिः। प्रकरणपठि
तैरेवांगैर्नैराकांक्ष्यात्। गृहमेधीयादिष्वपि न बोद्धादंगप्राप्तिः। कृत्वा प्रकारेरेवायं भागादिभिर्नैराकांक्ष्यात्।
अतो यत्र बोद्धादंगप्राप्तिस्तत्रानारण्याधीतानां संनिवेशः। सा प्रदश्यंत्वनारण्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति प्रकृ
तेः पौवदश्यावरोधात्। किंतु विवृतिषु गच्छति। तत्रापि न सर्वासु गच्छति। बोद्धादंगप्राप्तिं पौवदश्यं वाधप्रसंगात्।
किंतु प्रत्यक्षं श्रुतं सा प्रदश्यासु मित्रविदादिषु गच्छति। यथा कुः। एवं प्रकृतावेतस्यां वदश्यं प्रतिष्ठितं। विवृति
वनयत्रास्तिसाप्तदश्यं पुनः श्रुतिरिति। न वा कावैयर्थ्यं अनारण्याधीतस्यैव सा प्रदश्यंत्वित्रविदादिप्रक
रणेन वाक्येनोपसंहारात्। उपसंहारेनाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनं। यथा कुः। सामान्यविधि
रस्यैव संक्रियेत विशेषत इति। तत्रानारण्याविधिः सामान्यविधिः। मित्रविदादिप्रकरणं स्वस्त्वविशेष
विधिरित्यास्ता तावत्। प्रकृतमनुसरा मत्तस्मिन् वाक्यादंगत्वं। तदिदं प्रकरणाद्वलीयः। प्रकरणं हि न सा
क्षाद्विनियोजकं। तदिदं आकांक्षा रूपं। न वा त्रकोऽस्त्यनूपस्वयं प्रमाणं। किंतु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा जवत्येतादृ

मीमांसा

१२

रा। मतिः न नमिदं वाक्यं केन विद्वाको नेक वाक्यतुल्यमिति । तत्र वाक्यं क्षान्त्प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यं तरेक वा
क्यत्वे प्रमाणं । एवं वाक्यकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं कृतं कति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा वि
नियोजकं भवतीति प्रकरणद्वयं बलीयः । अतएव इन्द्रादी इदं विरजुषेतामवी वृधेतां महो ज्ययो का
तामित्यत्रेन्द्रादीपदस्य लिङ्गादृशगित्वं । न तु प्रकरणादृशपूर्णमासंगत्वं । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्य
दिति । उभयाकांक्षाप्रकरणं । यथा प्रयजादि । समिधो यजतीत्यत्र हि इष्ट विशेषस्यानिर्देशात्समिधाया
गेन भावयेत् किमित्यस्युपकार्यकांक्षा । दृशपूर्णमासवाकोपि दृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गभावयेत्कथमित्य
स्युपकारकांक्षा । अत उभयाकांक्षया प्रयजादीनां दृशपूर्णमासांगत्वं सिद्ध्यति । न तु यदि प्रयजादिवा
को इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्यायेन स्वर्गः फलं कल्प्यते । विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिताय जे
तेत्यत्र फलस्याश्रवणात्कर्मतरेण वविधेरनुपपत्तेरवश्यं फलं कल्पयितव्ये सर्वाधिकृतत्वेन स्वर्गः फ
लमित्युक्तं । तदुक्तं । स्वर्गः स्यात्सर्वत्रित्यविशिष्टत्वादिति । तत्रिसत्रन्यायेन नार्थवादिकं फलं कल्प्यते । स
त्रिसत्राधिकरणो हि प्रतितिष्ठति द्वैवेय एता रात्री रूपयंतीत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमंतरेण वविधि
श्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फलं कल्पयितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलमित्युक्तं । विश्वजिदधिकरणन्याये
नानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंबंधकल्पने गौरवादर्थवादी पक्षितस्यैव प्रकृतफलत्वं कल्पने ला
घवात् । तदुक्तं । फलमात्रेण निर्देशादश्रुतो ह्यनुमानं स्यादिति । तस्माद्विश्वजिन्यायेन रात्रिसत्रन्याये

१२

न वा स्वतंत्र फलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासांगत्वं स्वीक्रियत इति चेत् । नेवं स्वतंत्र फलार्थत्वे न्यतरा
कांक्षया संबंधः स्यात् । न ह्यत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति । श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकांक्षति । न चात्र न कुर्यते ।
एवं व फलस्याकांक्षाभावात्केवलं किं भावयेदिति प्रयजानां भाव्याकांक्षयैव स्वतंत्र फलार्थत्वं स्यात् । इति पूर्ण
मासार्थत्वे तु उभयाकांक्षा प्रमाणं प्रयजानां भाव्याकांक्षायां । इतरत्र कथं भावाकांक्षायाः सत्त्वात् । अन्यत वा
कांक्षा तथोभयाकांक्षा बलीयसीति वक्ष्यते । ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वे नैव युक्तं न स्वतंत्र फलार्थत्वमिति । तदुक्तं
इत्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । अत्र प्रत्येक फलश्रुतिर्यस्य पूर्णमयी जुहूर्भवति
न स पापं शो कं शृणोतीत्येवमाद्या । संस्कारफलश्रुतिर्यदुक्तं च धुरेवात्रात् व्यस्ये इह इत्येवमाद्या । कर्मणि
फलश्रुतिर्विवा एतद्यहस्य क्रियते यत्प्रयजानुयाजा इत्येत इत्याद्या । कर्मणि चारा इपकारक कर्मपरं इह
य्य । संस्कारकर्मणि च धुरेवातीर्तनादित्यास्तां तावत् । तादृशप्रकरणं क्रियाया एकविनियोजकं न द्वयगुणमाः ।
तयोस्तु क्रियायोगाद्विनियोजकं कृत इति चेत् । शृणु । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातां शेनाधिभावनाति
धीयते भावयेदिति । सावांशत्रयमपेक्षते । किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र भाव्याकांक्षायां
छाद्यन्यायेन स्वर्गभावतया वेति । स्वर्गभावयेदिति । करणाकांक्षायां समानपक्षे पातो यागे जावार्थाधि
करणन्यायेन करणतयान्वेति यागे न स्वर्गभावयेदिति । तत्कथमिति कर्मभावाकांक्षा जायते तस्यां वाकां
क्षायां यत्संनिधौ पठितं अश्रूयमाणं फलं वक्रियाजा तं तदवोपकार्यकांक्षया इति कर्तव्यत्वेनान्वयमनुज

मी मां न्या

१३

वितु योग्या क्रिया या एव लोके कथं जावा कां द्याया मन्वय दर्शनात् न हि कुठारेण हिं धा कथमि सा कां द्यायां ह
स्त इति केवल मुद्रायमाणो पिह स्तो न्यं प्राप्नोति किं तर्हि हि स्तेनो द्युम्य निपात्येति उच्चार्यमाणो उद्यम निपत न एव
हस्तो पित द्वा रेणै वान्वयं प्राप्नोतीति सर्वज्ञो न मेतत् किं वा कथं जावा कां द्याया मन्वय गत प्रकारा कां द्या
मुद्रः प्रकारे वा यित्वात् सामान्यस्य च भेदको विशेष प्रकारः सामान्यं च क्रिया रूपमे वारब्ध्या तेनोच्यते यजेत
स्वर्ग काम इत्यस्य हि अयमर्थः यागे न तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रिया सामान्यस्य च विशेषः क्रियैव
भवति न हि ब्राह्मण विशेषः परिब्राजका दिग्ब्राह्मणो भवति एवं च करण गत क्रिया विशेषा कां द्या परना
मधेय कथं जावा कां द्यायां क्रियैवान्वेतीति युक्तं सर्वकरण गत क्रिया विशेषो न्वाधाना दिग्ब्राह्मण तर्पणो तः
क्रिया रूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणे न यदुहर्णं तस्य च करण गतत्वं तदुपकार कत्वमेव तेन विनो यागे ता पूर्वा
जननात् न ह्यद्यम निपत न व्यतिरेकेण कुठारेण द्वेधा जावो ज न्यते तस्मिन् कथं जावा कां द्यायां क्रियैवान्वे
तीति अत एव द्रव्य देवतयो र्याग संपादन दाश न्यय सां प्रदायिके रूक्ते विरु तो व कथं जावा कां द्याया मुप
कार संपादन मति दिश्यत इति यदि च कथं जावा कां द्यायां सिद्धं वस्तु अन्य यो ग्यं स्यात् तदा संपादन पर्यंतं
यथ कारणां धावन मनर्थकं स्यात् अतश्च क्रिया या एव तिकर्तव्यता त्वं कथं जावा कां द्यायां ही तस्य तिक
र्तव्यता त्वात् इति शब्दस्य प्रकारे वा यित्वात् कर्तव्यस्येति प्रकार इति कर्तव्यता प्रकारश्च सामान्यस्य भेद
को विशेष इत्युक्तं कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्य एव भवतीति न सिद्धं स्पष्टं न इति कर्तव्यता त्वं किं तु किं

१३

जावा एव सिद्धं स्य तु द्वा रेः केवल मंगलं तदपि कृत्यादिना न तु प्रकरण गत यथा कुः जावांतर क्रिया योगादौ
वा क्वाप कल्पितात् नुण द्रव्य कथं जावैरुक्तेति प्राकृताः क्रिया इति अत एव बहिर्देव सदनं दामीत्यादि मंत्राणां किं
ना देग त्वं न तु प्रकरणे दिक्ते अर्थवा दाधिकरण पूर्वपि ह्यसमा प्रोराण के कृचि द्रव्यस्येति कर्तव्यता त्वं प्रधान
मंगलाभिप्रायं दृष्ट्वा बहु ग्रंथ स्वर सा दुक्त युक्तेति तस्मिन् प्रकरणे क्रिया या एव विनियोजक मिति तत्र
प्रकरणं द्विविधा महाप्रकरण मवांतर प्रकरणं च तत्र प्रकरणं जावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं तत्र प्रयाजा दी
नोप्राहकं तत्र प्रकृता वेवायन समग्रो गोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्श पूर्ण मासा दिः तत्र चोपया कां द्या
पं प्रकरणं संभवति आ कां द्या नु परमात् विरु तो तु न प्रकरणं भवति यत्र न समग्रो गोपदेशः सा विरुतिः य
था सोर्यादिः तत्र ययान्य पूर्वाण्ये गाति पठ्यंते उपहो मा दी निते जा न प्रकरणं विनियोजकं तत्र यद्यपि तेषां किं
जावोदित्यस्या कां द्या तथा पि प्रधान स्य न कथं जावा कां द्यास्ति प्राकृते रे वागे निरा कां द्यात् न च प्राकृता
नाम गाना मत्रापठितत्वे नाप्रत्यक्षत्वा द्वेकता नां तु पठितत्वे न प्रत्यक्षत्वा ते रे वा कां द्या पशम इति वाच्यं तेषां
पठितत्वे पि अ कुत्रोपकारत्वे न कठिति आ कां द्या पशमने सामर्थ्यात् प्राकृता नां तु कुत्रोपकारत्वे न तत्त्वमने
सामर्थ्यात् न च त्रैतेषां मुपस्थापकाभावः उपमिति कृत्वा प्रापणे न तेषां मुपस्थितत्वात् सोर्यावाक्ये दृष्टे
ओषधि द्रव्य कत्वेन एक देवत्यत्वेन च सा दृश्येना न्नैयवाका मुपमीयते यथा जावना तत्र सोर्यावाक्ये जावना
या जाव्यकरणयोः सत्त्वादितिकर्तव्यता कां द्याया मुपकार एव भावेनाग्नेये तिकर्तव्यता ति दिश्यते सोर्याग्ने
न ब्रह्म वेवै सभा वये वा दिति तथा च तेषां कां द्या पशमान विरुतेः प्रकरण मस्ति अन्यतरा कां द्या

मीमांसा
१४

पश्चाद्वैवाचस्पतिगृह्यं न च प्राकृतं गृह्यं मेव विदुते प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यं। तेषां मपि प्र
 कृत्युपकारकतया आकांक्षा शमात्। ननु प्राकृतानामेव नामाकांक्षावेतेषां विकृति संबंधके वक्तव्यं
 नास्तीत्यत आह पूर्वोक्तत्वाकांक्षासत्त्वादिकृतेरप्यकांक्षावत्त्वात्तेषां संबंधः प्रकरणात् स्यात् प्रकरणं च स्था
 नाज्जैदिति विनियोजकमिति अपूर्वाणामेव प्रथमसंबंधः स्यात् प्राकृतानामिति। अत्रोच्यते। सत्यं प्रकरणं
 गृह्येति विनियोजकं तथापि प्रमाणबलात्वात्प्रमेयवत्त्वात् स्यात्तु विकृतिविधयोपस्थितानी प्राकृ
 तानामेव संबंधो युक्तः स्यात्कृत्तुपकारत्वात् न वेकृतानां कृत्योपकारत्वात्। विकृतेष्वोपकारकपदार्था
 कांक्षा न पदार्थमात्राणां मितियुक्तः प्रथमं प्राकृतं गृह्यं संबंधः। ततश्च विकृतौ प्रकरणं विनियोजकं। यत्तु वि
 कृतौ प्राकृतं गृह्यं वादेन विधीयते यथोक्तं वराहमिहिराचार्येण भवतीति सूत्रानुवादेनोक्तं वरत्वं तत्प्रकरणं कृत्यते।
 ननु न तत्प्रकरणं कृत्यते अत्रिमात्रात् क्रियाया एव प्रकरणं ग्राह्यत्वादिति चेत्। सत्यं तथापि तावद्विधीय
 मानस्योक्तं वरत्वं स्यात्स्यैवाकांक्षा क्रियावयेदिति। न च यानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्युपस्थितौ दृष्टं
 त्वोतेनैवोक्तं वरत्वं स्यात् नैराकांक्ष्यं आह वीत्येतेषां धातुस्थेति वाच्यं। यूपस्य केवलादृष्टं रूपत्वाभावात्।
 तस्य हितरूपत्वे रवादि रत्वादिके केवलादृष्टार्थस्यात्मनो वतत्वं न वेति। तथा सति रवादिनां वेति निश्चि
 त्वेन कृदन्तेषां दानं न स्यात्। अदृष्टाद्यस्य प्रतिनिध्याभावात्। न हि रवादिनां मदृष्टकदरेण क्रियत इत्यत्र
 प्रमाणमस्ति। अतएव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः। तदुक्तं न देवताभिः कृत्तुमन्याथित्वात्। प्रतिनिधि
 त्वेन नोपादानं करादेरुक्तं येषु तस्यान्यूपस्य केवलादृष्टं रूपत्वं। अपितु दृष्टादृष्टसंस्कारगणेषु

१४

पदार्थां प्रदक्षिणाः। एवं चोक्तं वरत्वं न यूपमात्रेण नैराकांक्ष्यं। दृष्टसंस्कारस्य प्रकाशं तरेण विसेभवात्। अतश्चा
 स्योक्तं वरत्वं स्यात्कांक्षा विकृतेरप्यस्ति कथं भावाकांक्षा सावतदायाप्यतिशयोपकारात्तदृष्टं भावेन च पदार्था
 अन्वीयते। न तूपकारमात्रान्वयेन शास्त्रमिति। अतश्च यथेष्टिमात्रेण नामाकांक्षा करणाकांक्षा दृष्टाः करणत्वेनात्वे मे जाते
 सिद्धस्य करणत्वात्तुपपत्त्या होमस्याभ्युपगमनात् यथावदनुवर्तते न तु दृष्टममात्रेण निवर्तते। अत्रोच्यते न च
 गृह्यमाणो होमः करणः कृत्येव गृह्यत इत्युच्यते। न त्वाभ्याकांक्षानामनुवर्तयति। एवं विकृतेः कथं भावाकांक्षानो
 पकारात्कथं मात्रेण निवर्तते उपकारदृष्टं भावेन वा यत्पदार्थान्वयमनुवर्तते। अतश्चोपकारदृष्टं भावेन गृह्यमाणः
 पदार्थाः कथं भावाकांक्षेव गृह्यते। तत्र प्राकृताः पदार्थाः कथं भावाकांक्षया गृह्यमाणा अपि न प्रकरणायाः।
 प्रकृत्युपकारकतया तेषां आकांक्षा वाच्यं। ओक्तं वरत्वात् यस्तु अन्यानुपकारकतया साकांक्षा पशुमिवो जनेन
 पशुभावेन वा बलवादि रत्वा मायातिता विधीयते इति युक्तं तेषां प्रकरणं गृह्यं उक्तं याकांक्षा सत्त्वात् यदि हि र
 पशुभावेन रवादि रत्वं विकृतिं स्यात्ततो विकृतेराकांक्षा भावादेव वरत्वं न प्रकरणं ग्राह्यं स्यात् न चैतदस्ति। बोधकस्य रत्वा
 दि रत्वा विषयत्वात् ननु यदि रत्वादि रत्वा मायातिता वादेवोक्तं वरत्वं विधीयते तदति न रवादि रत्वा धातुः प्राप्त बाधः
 स्यात् तर्हीय बाधवत्। तथा हि बाधो द्विविधः अप्राप्त बाधः प्राप्त बाधश्चेति। तत्र तर्हीय बाधो अप्राप्त बाधः। तत्र हि
 यावदुक्तं न प्रमाणं विनियोगः कर्तुमाश्रयिता वरत्वं प्रबलप्रमाणं विनियोगः क्रियत इति तद्विधितेनेतर बाधः
 अत्रोक्त बाधः। उक्तं प्रमाणं स्यात्प्रकृतत्वात्। प्राकृतस्य त्वं गत्वं विकृतौ बोधकं प्राप्तस्य प्रत्याप्ता नादर्थोपात्त तिथे
 धातु बाधः स प्राप्त बाधः। यथा प्राकृतानां कृताणां प्रतिशब्दं शरा मानात् यथा वाऽयथा तस्य कृत्यत्वं चोक्तं

मीमांसा-न्याय.

१६

विहतेस्तदा कांक्षाऽत्रावात्। यथा हि ज्योतिहोमेदक्षिणादानमुपयविहितं कृत्वा विषाणात्मागस्य द्विरात्रादि
बुबोदकप्राप्तस्य प्रथमोक्तिः अनुष्ठानेन तरे क्रिदक्षिणादानं पूर्वकालीनैः पदार्थैः कृत्वा विषाणाकं ज्यनेस्य शा
स्त्रविहितत्वेनापि हतत्वात् ज्योतिहोमेयुदक्षिणादानोत्तरकाले पाड्यनंदद्वयमपि द्विरात्रादिषु प्रथमेन प्र
नुष्ठीयमाने दक्षिणांतरकालीनैः पदार्थैर्नपेक्ष्यते। तस्य प्रकृतावर्थे सिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति। एवं नि
गुणस्याविहितत्वेन विहतेस्तदपेक्षानास्तीति। तस्मान्नुज्याकांक्षाया असेन वात्पदार्थस्य न प्रकरण
नियोगः संभवतीत्यलमिति विस्तरेण। तस्मिन्नुत्तरप्रकरणे प्रकृतावर्थे विनियोजकं॥ विहते तु यत्
प्राकृतदृष्टार्थाणि नुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं ननु केवलं विधीयमानस्य पूर्वस्येति। यत्तु वि
हतावधिप्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरेतराळेऽप्यवयवकेवलं पठ्यते तदधिप्रकर
णेन विनियुज्यते। यद्यपि विहतेः कथं वा कांक्षा प्राकृतैरेव गैः शाम्यति तथापि यत्र प्राकृतांगा नुवादे
न धर्मविधानं तत्र तद्विधानया वन्न निवर्तते। अतो विहतेराकांक्षावत्त्वा दंतराले विहितस्याप्यपूर्वस्यांग
स्य प्राच्याकांक्षासत्त्वाद्युक्तस्य प्रकरणादिकृत्यर्थत्वं। यथाऽमनहोमेषु। ते हि प्राकृतांगानुवादेन विधी
यमानयोर्धर्मयोरेतराळे विधीयंत इत्युक्तं तत्र रत्नां विख्यातावत्। फलभावनया अंतर्गतादंग
भावनायां प्रकरणं तद्वीतरप्रकरणं। तत्रापि क्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं। तच्च संदर्शनेन सा
यते। तदभावेऽविशेषात्सर्वेषां फलभावनाकथं भावेन यद्गुणात्। संदर्शनात्स एकां गरनुवादेन विधीय

36

मानयो रंग को रं तरा त्वे विहित त्वं । यथा भि क्रमणे । तद्वि समानय ते उप नृत इत्यादिना प्रयाजा नुवादेन किं विदंगं
विधाय विधीयते । पश्चादपि प्रयाजा नुवादेन यो वै प्रयाजा नां मिथुनं वेदेत्यादिना किं विदंगं विधीयते । अतः प्रया
जा गमये पठितमभि क्रमणं तद्गं उच्यते । तत्कथं जावाकां हाया प्रणीतेः । यथा क्रः । परप्र कर रं नानामंगे अत्यादि
भिस्त्रिभिः कृते पुनश्च तेनैव संदशे नतदिष्यत इति । नवांग जाकनायाः कथं जावाकां हाया वात्कथं प्रयाजा जावना
कथं जावेनाभि क्रमणं गृह्यत इति वाच्यं । भावना साम्येन सर्वत्र कथं जावाकां हायाः सत्वात् । प्रयाजे र पूर्व कृत्वा
या गोपकारं जावेनेदित्क तेनो नाम न जानाति प्रयाजे र पूर्व कर्तुं तस्य जवत्येव कथं जावाकां हा कथमेति र पूर्व
कर्तव्यामिति । सायं संदश पठितैव विनिकेः स्मार्त्ते धारमनादिभिः शाम्यति । तदभो वरस्वरूप निष्पादेन न रविहो
मन्यायेन निवर्तते । रविहो मेधु हिस्वरूप निष्पादनातिरिक्तस्तथा व्यापारे न श्रूयते । नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः । यागी
यानी धर्माणां तावन्नातिदेशः । यागत्वेन होमत्वेन वै कृद्वाप्यात् । नापि होमीयानां । कस्य होमस्य धर्माः कस्मिन् होमे
प्रवर्तते इति विशेष निर्वच्ये प्रमाणा जावात् । अतो धर्म प्राप्य निवाद् रविहो नैरिष्टं जावेनेदित्क कथमित्युक्तं । नोप्या
कां हा स्वर्ूप निष्पादेनैव शम्यति । एवं चैवं गेधुसं दशा धर्मावः तत्रोत्पन्नाप्याकां हा तेनैव निवर्तते न तु सर्व
धातु दत्तावः । तस्माद्युक्तमुक्तमभि क्रमणं प्रयाजा गमिति । तत्रैव मवांतर प्रकरणं महा प्रकरणादुच्यते । संद
श पठितानां धर्माणां वै मर्ष्याकां हायां प्रधाना पूर्वा त्रया जाद्य पूर्वस्य पठित्युपास्थिते इति । प्रकृतमनु
संशमः । तास्मिन् मुक्तवधिधर्म्य प्रकरणस्य विनियोजक त्वं । तदिदं न प्रमाणा त्रवर्त्तते । यत्र हि स्तानादं

स्वरूपजिह्वादेन

नीमां-पाय-गत्तं तत्रा न्यतरस्य प्रकारं तरेण निराकांक्षत्वं। नवसाकांक्षं निराकांक्षेण संबं धुं योग्यं विनाकांक्षो ह्यपनेन।
 १७ अतश्चा न्यतराकांक्षया यावदुभयाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्यादिकं कल्पयितुं माह्वयते तावत्प्रकरणे
 नवाकादिकं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थापनात् प्रकरणस्य बलीयस्त्व। अतएव विदेवनादयो धर्मा
 अभिवेचनीयसंनिधौ पठिता अपि नाभिवेचनीयस्योर्ण। तेषां तदंगत्वं यत्कृत्वा नाह्वयेत्। ननु प्रकरणात्। अभिवे
 चनीयस्याप्यकृत्वोदना बोधितत्वेन न्योतिष्ठो मविकारत्वात् आह्वयैरेव धर्मे निराकांक्षत्वात् किंतु प्रकरणाद्राह्वय
 यांगं। ननु राजसूयस्येन स्माराज्यक्रामो यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दस्तथा नामधेयत्वादाख्यातपरतंत्रोयत्राख्यातं व
 र्तेते तत्रैव वर्तेते। नवदशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रामो यजेतेत्यत्र यथा दशपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्यातपर
 तंत्रं तत्रापि यजेतेत्याख्यातमविशेषात्सर्वी नेव प्रकृतानां यथादीत्यादिना प्रविधानं समर्थं दशपूर्णमास
 पदं त्वग्नेयादी नेव वर्तते न स वा त्वत् अतश्च न तदाख्यातपरतंत्रं तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यं प्र
 सिद्धेन पदेनाप्रसिद्धिनिर्णयेत यथाहुः। पदमज्ञातसं दिग्धं प्रसिद्धेरप्युक्तमिति। निर्णयते निरुद्धं न
 स्वाधीपनीयत इति। दशपूर्णमासपदेव काठनिमित्तं तद्यो गश्चाग्नेयादिवाक्ये रवगतः। अतश्च तद्व्यति
 न दशपूर्णमासपदं प्रसिद्धं। नवाग्नेयादी नावृत्तत्वाद् द्विवर्तीत्यस्यानुपपन्नमिति वाच्यं। विद्वद्वाक्यसि
 द्धिसमुदाय ह्यपि निश्चयेण तदुपपत्तेः। एवंप्रदशपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाक्ये निर्णयते यजेतेत्याख्यातम
 पिता नेव वर्तते। नहि तदुक्तोस्वार्थत्यागो भवति। राजसूयपदं निर्णयार्थं। अतस्तिदाख्यातपरतंत्रमेव।

तत्राविशेषात्सर्वे द्विष्टिपशुसोमेषु विद्यते। तत्रैव तदाज्ञासूयपदमपि ता नेव वर्तते। नयराजसूयपदस्य राजसू
 यतेत्यत्रेति न्युत्पत्त्या सोमाभिष्विनिमित्तत्वात् तस्य च सोममभिष्विणेतीति वाक्येन सोमयागे वगतत्वात् न द्वावित्येव नेष्टि
 पशुवाचित्वमिति वाच्यं। न ह्यभिष्वेचनीयादिसोमयागेषु अभिष्वः प्रसङ्गेण वाक्येन बोधितोक्तिः। तदाक्यस्य नोति
 ष्ठो मे सत्वात् अतिदेशात्संबंधो वगत इति चेत् न अतिदेशस्य फलसंबंधो नरकालीनेत्येव नराजसूयस्येन स्माराज्यक्रामो
 यजेतेत्येतद्वाक्याथविगल्युत्तरकालीनत्वात् अनेन हि वाक्येन फलसंबंधो विधीयते पश्चात्कर्तव्यत्वाकांक्षायाम
 तिदेशकल्पनात् अतश्च तत्रागि वै तद्वाक्यार्थो वर्णनीयः। तदाचाभिष्ववस्यानेव गतत्वाद् राजसूयपदमप्रसिद्धार्थमेव।
 अतएव राजसूयपदमप्युत्पन्नमभिकर्णशब्दवदित्फलसं प्रदायिकैः। एवंप्रसिद्धार्थत्वे नाख्यातपरतंत्रत्वाद् राजसू
 यपदेनेष्टिपशुसोमयागाउच्यते ते च तैत्तिरीयैः प्राकृतैर्धर्मे निराकांक्ष इति न प्रकरणं विदेवनादी नां राजसूये विनियोजकं।
 उभयाकांक्षया अजावात् नवप्रातिस्विकरूपे नैराकांक्षेपिनराजसूयत्वेन रूपेण नैराकांक्षमिति वाच्यं। आकां
 क्षा ह्येव प्रमाणमावात् किं वप्रातिस्विकरूपेणैराकांक्षयाकांक्षया सापि फलसंबंधो नरकालं सवराजसूयत्वेन ननु प्रा
 तिस्विकरूपेण राजसूयत्वेनैव फलसंबंधो न्युत्पन्नायाः कथं जावाकांक्षया विदेवनादिभिः शान्तिदेशकल्पने मेव न स्या
 त्। सादसामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेणैव फलसंबंधविधायिका कल्पयन्ते तदा मुत्पत्ताकांक्षया ननु सार्वभौमविदे
 वनादीनां आतिदेशिका नां वागनां संबंधः नवतदस्ति। तस्मात्प्राकृतैर्धर्मे नैराकांक्षया नैराकांक्षया विदेवनादीनां प्रकरणं
 विनियोजकमिति चेत् सत्यं अतएव सांप्रदायिकैर्विदेवनादीनां दशो दशितः। राजसूय (वि) त्वपु स्त्कारेण यधम

मी मां न्याय
१८

विधीयते राजसूया यत्नेनाउत्पुनायेदमादयः तन्मध्यै देवनादयः पशून्ते अतस्ते सर्वे राजसूया गे। प्रयाजा नुवादेन
विधीयमानधर्ममिधे पाठितप्रयाजागात्रिकमणवत्। तस्मादुक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयांगत्वमिति।
तस्मिन् प्रकरणस्य स्थापना द्वितीयस्त्वमिति दिशसामान्यं स्थापनं तच्च द्विविधं। पाठसादेश्यं अनुष्ठानसादेश्यं चेति।
यथा कुतः तत्र क्रमो द्विधे वेद्ये देशसामान्यं लक्षणः। पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति। स्थापनं क्र-
मश्चेत्यनर्थतिर। पाठसादेश्यमापि द्विविधं यथा संख्यं पाठः संनिधिपाठश्चेति तत्रैत्रानमेकादशकपालं निर्वपे-
द्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेष्टिषु ईद्राग्नीरोचनादिवत्सादीनां याज्यानुवाक्यानुमंत्राणां
यथा संख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथा संख्यं पाठात् प्रथमपाठितस्य मे न
स्य हि के मर्था कांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानं देशत्वात् यानि तु वैकृतान्यंगा निश्रुतां
गा तुवादेन किं हि तानि संदेश्यं पतितानि तेषां विकृतस्य त्वं संनिधिपाठात् तेषां हि के मर्था कांक्षायां फलं वदितुं
त्यप्येवमेव न संबध्यते उपस्थितत्वात् अतएव ते पुन विश्वजिन्याया वतारः स्वतंत्रफलार्थं ते विकृतिसंनि-
धिपाठानर्थक्यापत्तेः। पशुधर्मणि मन्त्री बोमी यार्थत्वे मनुष्ठानसादेश्यात् ओपवसथे हन्यन्ती बोमी यः पशुर-
नुष्ठीयत तस्मिन्नेव दिने ते धर्मः पशून्ते अतस्तेषां के मर्था कांक्षायामनुष्ठेयत्वे तोपस्थितं पशु पूर्वमेव जायते न
संबध्यते अतो मुरुमनुष्ठानसादेश्यात् इत्येतेषां नवपाठसादेश्यादेव तत्किं न स्यादिति वाच्यं अग्नी बोमी यस्य
पशोः के मर्था संनिधिपाठात् नवक्रमसंनिधौ तस्य पाठात् तदनुष्ठानमपि तस्यादिति वाच्यं। सरस्वदिदेवत्यः पशु

१८

शेषवसथे हन्यन्ती वदति वचनात् तदनुपपत्तेः। न संस्थानात् प्रकरणस्य वली यत्ने न पशुधर्मिणां ज्योतिषो मर्था त्वमे-
व किं न स्यादिति वाच्यं। तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणं अयोग्यत्वात् अत आनर्थक्यप्रतिज्ञा नानाधिपरीतवला-
वकमिति न्यायात् स्थापनात्पशुमागार्थत्वे मेव धर्मिणां युक्तं। न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यं।
अग्नी बोमी यक यं नावाकांक्षायाः कुशोपकारे प्राहृतधर्मैरेवोपशान्तत्वात् सहिसाना य्ययाग प्रकृतिकः उक्त-
कोः पशुप्रकृत्यसामान्यात् तदुक्तं सोनाय्यं तत्प्रभवत्वादिति सांनान्यं दधिपयसी तत्र पशुयागः पयसायागः प्र-
कृतिकः साहाय्यपशुप्रभवत्वात् अतश्चोदक प्राप्तेस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वात् न पशुयागे धर्मिणां प्रकरणं विनियोजक-
किंतु स्थानमेव। तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थापनविनियोगः। तच्च समाख्यातः प्रवर्तते। स्थापनविनियोगो हि पशु-
र्थयो देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्यक्षाः समारब्धा विनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्निर्देशत्वात्।
नवसा संबंधवायिका योगिकानां शब्दानां इव वाचकत्वेन संबंधावाचकत्वात् तथा हि समारब्धा संबंधसा-
मान्यवायिका स्यात् तद्विशेषवायिका वा नादी। तदुक्तो प्रयोजनात्तावात् सर्वयोगिकशब्दानां पर्यायत्वापत्तेः।
द्वितीयेऽवश्यं संबंधो नैव। तदुत्तरेण संबंधविशेषाभावात् तत्प्रतिपत्तिप्रतरेण तदप्रतिपत्तेः। अतश्चावश्यं
संबंधिवाचकत्वं समारब्धायावक्तव्यं तथा च न संबंधिवाचकत्वं संबंधिप्रतिपत्त्येव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन ता-
त्प्रतिपत्तिं संज्ञे तत्र शक्ति कल्पने गौरवात् यथा कुतः सर्वप्रयोगिकैः शब्दैरेवैवमेवाभिधीयते। न हि संबंधवाचकत्वं
संबंधप्रतिपत्तिगौरवादिति। तथा। पाकं तु पश्चिरेवाह कर्तारं प्रत्यक्षोपकः। पाकं युक्तं पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्य

श्रीमो. न्याय.
१९

विहितं तथैव न समाख्या संबंधवा विकारो होतुमस इत्यादि का तु वैदिकी समाख्या निषादस्तु पतिशब्द
वनप्रवृत्त्यसंबंधवा विकारो नापि वाक्यवत् हो धिका-तस्याः परत्वेनाप्रमाणत्वात्. पौरोडाशिकमिसादिसमा
ख्यास्त्विति उक्तं. लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् कांडगोचरत्वेन तत्र तत्पदार्थागोचरत्वाच्च. कांडवा
चकत्वमपि न कांडत्वेन किंतु पौरोडाशिकत्वादिनैव. नद्येकहायनीरादुपव्याचकोपि गोत्वेन तद्वदिति. किं
तर्हि एकहायनीत्वेनैव. स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्कारेणैव संबंधः प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः. अ
तश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः संबंधोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्नसंबंधेन प
रस्परमाकांक्षो-तदभावसंबंधानुपपत्तेः. कल्पितसंबंधेन च यावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदन्यत्राकां
क्षायावाक्यादिकल्पनया विनियोगः क्रियत इति सिद्धं. न स्यात् समाख्यातः प्रावृत्य. अतएव श्रुद्धं नमै
त्रः सो नाभ्यपात्रांगं पाठसादेश्यान्तु पौरोडाशिकसमाख्याया पुरोडाशांगमिति. समाख्यायौगिक-शब्दः
सावद्विविधा. वैदिकी लौकिकी चेति. तत्र होतुश्च मसकृत्तणा गत्वं होतुमस इति वैदिकसमाख्याया.
अध्वर्येस्त तत्पदार्थगि लौकिक्या धर्मवमिति समाख्यमेतिव संक्षेपः. तदेवं निरूपिता निरूपिते
तत्त्वप्रमाणानि. एतत्सह कृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपलभ्य दशकृणमिसा-न्यायजे
तिलेवं नृपणया निविनिमुच्यते तान्येगा नि. तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रिया रूपाणि चेति. तत्र
सिद्धा निजातिद्वयसंख्यादीनि. तानि च दृष्टार्थान्येव. क्रियारूपाणि च द्विविधानि. गुणकर्मणि प्र

१९

धानकर्मणि चेति. एतान्येव संनिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि त्रिविंशते. तत्र कर्मणि प्रव्याहृद्देशे
न विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकं यथावचात प्रोक्षणादि-तद्वदृष्टार्थमदृष्टार्थदृष्टार्थचेति. दृष्टार्थमि
वचातादि-अदृष्टार्थप्रोक्षणादि. दृष्टार्थमि शुपुसोडाशयागादि. तद्धि प्रव्यागाशोनादृष्टदेवतोद्देशेन च
देवतास्मरणं दृष्टं करोति. इदमेव चाश्रयी कर्तुं कुच्यते. तच्च संनिपत्योपकारकं द्विविधं. उपयोक्ष्यमाणार्थं उप
युक्तार्थं चेति. तत्रावचात प्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थ-ब्रीहीणां यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात्. प्रतिपत्तिकर्म इडा उक्ते
णाद्युपयुक्तपुसोडाशसंस्कारकं-उपयुक्तस्याक्षीर्णकरतानवर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म. उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म
उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थं दुर्बलं. उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणो अत्यारहात्. अतएव प्रावर्ण्य निष्कासो
उदयनीयमनुनिर्वपतीत्यत्र निष्कासस्य निर्वपितार्थत्वेन तु तस्य तदर्थत्वं निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे.
तच्च संनिपत्योपकारकमा रादुपकारका वलीयनन च वाचातादिप्रवतु नाम वलीयस्य दृष्टार्थत्वात्. आरादुप
कारकस्य वादृष्टार्थत्वात्. दृष्टे सैव तददृष्टस्यान्याप्यत्वात्. प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकं तु कथं वलीयः उक्त
योरदृष्टार्थत्वाविशेषात्. किं-आरादुपकारकं साहाय्यधानां गंतव्योद्देशेन विधानात्. संनिपत्योपकारकं तु
अंगगं कर्म गित्रीत्याद्युद्देशेन विधानात्. अंगगपेक्षया च साहाय्यं वलीयः. अंगगुणविशेषवता दृष्ट्या दिति
न्यायात्. अतएव यदृष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोमा वास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यविशेषविधानेपि यदी
नुग्रहः सोमयागस्यैकक्रियते. ननु दृष्ट्या यादेः. अतः कथं संनिपत्योपकारकं वलीयस्त्वं. उच्यते. सत्यप्य

मीमांसाया
२०

एष्टा र्थत्वाविशेषे संनिपत्योपकारकमात्रादुपकारकाद्वलीयः। संनिपत्योपकारकैर्हि कर्मणि उपकार्येपिकारक
यो ब्रूहि प्रोक्षणेन योऽसंबंधः का क्य कृतः उपकारकमात्रं तु कल्प्यं आरादुपकारकं कृते तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः
संबंधः कल्प्यः उपकारोपि किं वा रादुपकारककाले हि प्रकरणे विनियोजकं इतरत्र तु ब्रूहि प्रोक्षणेति वाक्यमेव ब्रू
हिपदेनापूर्वसाधनलक्षणं कृत्वा कर्तौ विनियोजकमिति वलीयस्त्विति। यच्चोक्तं अंगगुणविरोधेव तादृश्यादिति न्याये
न दुर्बलत्वमिति तदसत्यं नहि ब्रूहि ह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादितदर्थं भवति तत्स्वरूपे आनर्थक्यात् किंतु
तत्संस्कारद्वारा कृत्यर्थमेव संनिपत्योपकारकाणां सुत्यस्य पूर्वप्रयुक्तत्वस्य व्यवस्थामाणत्वात् अत उभयविधमप्यं
गजातं कृत्यर्थमेवेति नांगगुणविरोधन्यायावतीरः। दीक्षायादेः पूर्वनिष्ठहस्तदीक्षायाद्यर्थवत्तस्य तद
पूर्वप्रयुक्तत्वात् अतो युक्तं साक्षात् धार्मीनेन प्रधानपदानुयहणसंबाध्यते इति तस्मिं संनिपत्योपकारक
स्या रादुपकारकाद्वलीयस्त्विति अत एव स्थाणो स्थाणवा कुंतिं जुहोतीति विहितस्तथा कृतिरूपिवावस्थानस्था
णुद्वारा यूपसंस्कारार्थं देवदत्तधारितायाः स्त्रजः शुचिदेशनिधानमिदं देवदत्तसंस्कारार्थं न तु स्थाणवा कु
क्षिरा रादुपकारिके तु कृतं दशम इति हि क। इत्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकं यथा प्रया
जादि। तदेवं निरूपितं विधिमप्यंगजातं तत्र न यागादिस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तदंतराणापि
तस्मिन् किं पूर्वप्रयुक्तमेव नहि तदंतराणां पूर्वभवतीत्यत्र किं चित्प्रमाणमस्ति तस्या दृष्टत्वात् न वै वै प्रा
धान्या दृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां यागस्य करणत्वादंगानां च

२०

रणानुग्राहकत्वात् न दर्थत्वे बुद्धे तत्र नार्थक्यप्रसक्तौ तेन यागेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्येतेषां प्रकरणत्वाद्दीक्षाणीया
शब्देनेव तदपूर्वं न तु फलमुपस्थाप्येतेषां प्रकरणत्वात् अतो न तत्प्रयुक्तत्वमेगानां अत एव अंगगुणसुवः सुवरागो
तिमं बोधितुं तादृशितव्य इत्युक्तं न वने फलदेवतयोश्चैत्यत्र फलप्रयुक्तत्वं तु सोऽर्थादिषु विहितेषु स्वर्गस्वरूप
का तावान्मंजो न प्रवेति न तरो बोधितव्यः स्यादिति तस्मिं अंगानामन्यप्रयुक्तत्वात् उपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वे
तत्रापि संनिपत्योपकारकाणां इत्यदेव तादिसंस्कारद्वारा यागस्योपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं अत एव औपध
धर्मावघातादीनां आशयेऽप्रवृत्तिरनेषां मात्रेया पूर्वप्रयुक्तत्वादात्रैव स्य च तदर्थत्वात् तावदित्युक्तं तृतीये आरादु
पकारकाणां तु स्वस्वे अनुपयोगात्परमापूर्वार्थत्वं तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य यागस्वरूपादुष्टानां नंतरमेवोत्पद्यमान
त्वात् संनिपत्योपकारकाणां पूर्वगानां तुत्पत्त्याद्युपयोगः। उन्नरांगानां तुतेषां तत्स्थितावुपयोगः। परमापूर्वस्य
तुत्पत्त्याद्युपयोगानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषां मारादुपकारकाणां तुत्पत्त्यौ प्रयोगवहिर्न तस्य तु तस्य
तत्स्थितावुपयोगः। यथा दृष्टमिति सवस्यवाजपेयेनेष्टा दृष्टमिति सवेनयज्ञेति वा जपेयोत्ररकाळमंगलेन वि
हितस्य वाजपेयापूर्वस्थितावुपयोगः। तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं च तृथे। तस्मिं सर्वथांगानामपूर्वार्थत्वं।
प्रकृतमनुसरामः। तदेवं निरूपितः संनिपत्योपकारकाणां विधिः। प्रयोगप्राशुभावो धर्मा विधिः प्रयोगविधिः
संयोगवार्क्ये कवाक्यतापन्नः प्रथमविधिः। सहिसांगं प्रधानमनुष्ठाय न विलंबे प्रमाणभावात् अविलंबे
परपर्यायप्रयोगप्राशुभावविधिः। न व विलंबे व विलंबे प्रमाणभावात् इति वाच्यं। विलंबे विलंबे प्रधानविधिः क

श्री मांसा न्या
२९

वाक्यता वगत तत्सा हि सा नुपपत्तिः प्रसज्यते नहि विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सह कृतमिति साहित्यं
वहरेति न चैवं साहित्या नुपपत्त्या समानकालत्वेन वस्यान्वयविलंबः ॥ अत्र व्यवधानेन पूर्वोक्तकालक्रियमाण
पदार्थयोः विलंबेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यं ॥ अनेकपदार्थानामेकस्मिन्काले नुष्ठानानुपपत्तेः ॥ न च
तावत्कालसंपादनेनानुष्ठानं किं नस्यादिति वाच्यं ॥ तस्यैतस्य यत्तत्कृतोश्चत्वारस्तत्त्वित्वादिना कर्तृणां नि
यतत्वात् ॥ तस्मादेव वाक्यैकवाक्यता पञ्च प्रधानविधिरेकवाक्यवता वगत तत्साहित्यं विदधुः कुरुविधमा
एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलंबं विधत्त इति सिद्धं ॥ योगप्राशुः कावबोधकोविधिः प्रयोगविधिरिति ॥
स चाविलंबे नियते क्रमे आश्रीयमाणेन वति ॥ अन्यथा हि किमेतदनंतरमेतत्कृतं किमेतदनंतरमेवेति प्रयोग
विहोपापत्तेः ॥ अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुः कावबोधार्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेष
णतया विधत्ते ॥ तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः यो दीपयत्तुपो वा ॥ तत्र वषट् प्रमाणानि ॥ अत्र यत्पठनस्था
नमुख्यं प्रहृष्टपारव्यानि ॥ तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः ॥ तत्र विधिः ॥ केवलक्रमस्तद्विशिष्टपदार्थपरं वेति ॥
तत्र वेदं कृत्वा वेदिकरोतीति केवलक्रमपरं ॥ वेदिकरणादेव चिन्तां तरेण विहितत्वात् ॥ वषट् कर्तुं प्रथमं उदा
हरति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरं ॥ एकप्रसरतार्जगजयेन रुस्तानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् ॥ सेवं २९
श्रुतिरितरप्रमाणपेक्षया बलवतीति वाच्यं ॥ वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् ॥ अतएवाश्विनस्य पावक्र
मा नृतीयस्थाने ग्रहणं प्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणं मिलुक्तं ॥ यत्र प्रयोज

न वशे न निष्पद्यते स आर्धकः क्रमः यद्वा ॥ यथाग्निहोत्रहोमयवाग्रपाकयोः ॥ अत्र हि यवाग्वाः होमार्थत्वेन तत्पाकः प्र
योजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते ॥ सवायं पाठक्रमाद्वक्तव्यः यथापाठं ह्यनुष्ठाने कुतः प्रयोजनबाधः ॥ अत्र ह्यर्थत्वं वस्या
त् नहि होमानंतरं क्रियमाणस्य किंचिदुद्दिष्टं प्रयोजनमस्ति ॥ पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां
क्रम आश्रीयते ॥ येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेण धीतानि तेनैव क्रमेणार्थप्रत्ययं जनयति ॥ यथाार्थप्रा
प्त्यर्थं पदार्थानामनुष्ठानात् ॥ स यथा बोधिविधः ॥ मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति ॥ तत्र आग्नेमाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्या
नुवाक्या क्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मंत्रपाठात् ॥ सवायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्वक्तव्यः ॥ अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्या
पेक्षया मंत्रवाक्यस्यांतरंगात्वात् ॥ ब्राह्मणवाक्यादिप्रयोगाद्वा हिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोधकतार्थमिति न पुनः प्र
योगकाले व्याप्रियते ॥ मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामहेतेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्र
माधीनत्वात् ॥ क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठो ह्यस्मादिति वक्तव्यम् ॥ अतएव मंत्रे याग्नीषोमीययोश्च हि
णपाठादादयग्नीषोमीयानुष्ठाने पश्चादग्नेयस्येत्वं क्रमं बाधित्वा मंत्रपाठादादयानुष्ठाने पश्चादग्नीषो
मीयस्येत्वं क्रम इत्युक्तं ॥ प्रयाजानां समिधो यजति तन्नूनपातं यजतीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्म
णपाठक्रमः ॥ अत्र वयमपि ब्राह्मणवाक्यान्वर्थविधायकतायामिति ध्यापि प्रयाजानां स्मारकांतरस्याप्यजावा
तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियते ॥ तथा च येन क्रमेण तावन्धीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयतीति युक्तं तेनैव
क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति ॥ तस्मिन् प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रमः क्रम इति ॥ ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मा

मी मांसाद्या.

22

र कत्वं विधाय कत्वेन ह तार्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेता र्थस्मारकाणां याज्यामंत्राणां
मात्रेयादिष्विवात्रापि सत्त्वात् न च तेषां देवतास्मारकत्वात् कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियत इति वाच्यं । आग्ने
यादिष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकाराय तेः । न चैषा पत्रिः । तथा स हि ब्राह्मणपाठा मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वं किं न
स्मात् तद्वलीयस्त्वं हि मंत्राणां प्रयोगसमवेता र्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वं हेतुः । यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्म
णवाक्यस्य स्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यांतरंगत्वादेर्मेधाभिरुपेयतास्मारकत्वेन च मंत्राणां
बहिरंगत्वात् मंत्रपाठाद्ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात् । तथा च मंत्रतस्तु विरोधे स्यादिति पक्षमिकाधिकरण
विरोधः । तत्र हि ब्राह्मणपाठा मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वादादावाग्नेया नुष्ठानं च आदमीषोमीयस्यैकत्वं । अथा
ग्नेयादिष्वपि याज्यामंत्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकस्त्वप्यमान इवोद्दिश्य त्वत्पत्वाद्देवतात्वस्येति
येत् । तुल्यप्रयाजेषु । तत्रादि हि याज्यामंत्रा देवताप्रकाशकाः प्रयाजेषु देवतायामात्रवर्णिकत्वात् । तथा च
प्रयाजेषु याज्यामंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात् तत्रैव मंत्रपाठा देवस्यात् न तु ब्राह्मणपा
ठक्रमोत् । न च मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमो देव इति वाच्यं । अन्यादृशत्वेन तस्यैव क्र
मस्यानुष्ठानं स्यात् । मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वात् । अभ्यासाधिकरणे बवाग्निके क्रमविनियुक्तावर्लिंगकर्मत्र
वर्णन्यादिना प्रयाजेषु याज्यामंत्राणां क्रमविनियोगादुक्तः । न च मेधितंत्ररत्ने समिधः समिधो अन्न आज्य
स्यर्ज्यं त्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मंत्रैर्देवताशुणत्वेन समर्थत इत्युक्तं । मंत्राणामन्यादृशक्रमत्वे तद

22

[illegible]

नाति क्रमश्च स्यादिति। एवं सानुबंधदेशे अग्नी जोमी यस्य इष्टं भवति तथा वसवनी यदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्यं
 वसवनी यस्य प्रथममनुष्ठानं। आग्निं न ग्रहणानंतरं हि सवनी यदेशः प्रकृतौ आग्निं ग्रहं गृहीत्वा प्रिहताम्
 पं परिवीयाग्नेयं सवनी येषु मुपाकरोतीत्याग्निं न ग्रहणानंतरं विहितत्वात्। तथा वसाद्यस्त्रे प्याग्निं
 न ग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानं इतरयोस्तु पश्चादित्युक्तं ॥
 प्रधानक्रमेण योगानां क्रम आश्रीयते समुख्यक्रमः। येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण देवेषां
 मंगानि अनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामंगानां स्वेः प्रधानैस्तत्त्वं व्यवधानं भवति व्युत्क्रमेण तुष्ठाने केवा विदं
 गानां स्वेः प्रधानैस्तत्त्वं तमव्यवधानमव्येष्टा मत्त्वं तव्यवधानं स्यात्। तत्रा युक्तं। प्रयोगविध्यवगतसाहित्य
 बाधापतेः। अतः प्रधानक्रमोप्यंगक्रमे हेतुः। अतएव प्रयाजशेषेणादौ आग्नेयहविषोभिधारणं पश्चादे
 इत्येव धृष्ट आग्नेययागे प्रयागयोः पौर्वापयति। अत्र हि हविराभिधारणयोः प्रधानेन तुल्यं एकांतरितव्यव
 धानं भवति। आग्नेयहविषाभिधारणादय यो देव इत्यागहविराभिधारणे नव्यवधानात्। अतश्चादावनेय
 हविराभिधारणं तत एव इत्यहविषः तत आग्नेययाग इत्येवं क्रमो मुख्य क्रमात् सिद्धो भवति। यदि त्वा
 दावे इहविषोभिधारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावनेयस्यानुष्ठानादग्नेयया
 गतद्गहविराभिधारणयोरत्यंतमव्यवधानमैव इत्यागतद्गहविराभिधारणयोस्तत्त्वं तं व्यवधानं स्यात्तत्रानु
 युक्तं। अतो युक्तः प्रयाजशेषाभिधारणस्य मुख्य क्रमाक्रम इति। सारायं मुख्य क्रमः पाठक्रमादुच्यते ॥

मुख्य क्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्ति सापेक्षतया विरुद्धवितप्रतिपत्तिः। पाठक्रमस्तन्निरेपेक्षत्वात्
 य पाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान्। अत एवाग्नेयोपांशुयाज्याग्नी जोमी यानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्यु
 पांशुयाजाज्यानिवीपो मुख्य क्रमान्तरं पूर्वमनुष्ठीयन्ते तस्य उच्यते तत्त्वात्। पाठक्रमात् पश्चादनुष्ठीयन्ते तस्य प्रवृत्तत्वादिति।
 सारायं मुख्य क्रमः प्रवृत्तिक्रमादुच्यते। प्रवृत्तिक्रमेणाश्रीयमाणे बहूनामंगानां प्रधानविप्रकर्षो भवति। अस्मिन्
 त्वाश्रीयमाणे संनिकर्षः। तद्यथा। दक्षिणमासयोरोदावनेयानुष्ठानं ततः सांन्यायस्य ततः धर्मश्रिके विहृतं
 मनुष्ठीयते। तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तदुर्ध्वमः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन्तत आग्नेयधर्माः तदाग्नेयधर्माणां स्वप्र
 धानेनात्यंतमविप्रकर्षः। सांन्यायतदुर्ध्वमणिं स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानं विप्रकर्षस्यात्।
 यदा तु सांन्यायधर्माणां केचो विहृतं मनुष्ठीयेरन्ते अन्ये सर्वे मुख्य क्रममाश्रित्यानुष्ठानं धर्ममनुष्ठानानंतरं अनु
 स्ठीयन्ते तदा सर्वेषामग्नेयधर्मसांन्यायधर्माणां एकैकेन विज्ञातमेव व्यवधानं भवति। आग्नेयधर्माणां स्वप्रधाने
 न सह सांन्यायधर्मे व्यवधानात्। सांन्यायधर्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः।
 तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमादुच्यते। सह प्रवृत्त्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामंगानामाहृत्यानुष्ठानेनैक
 व्यद्वितीयादिपदार्थानि प्रथमादुष्ठीयत्पदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः। यथा प्राजापत्यो गेहू-प्राजापत्या हि
 वेद्य देवी कृत्वा प्राजापत्ये श्रुतीति वाक्येन तत्तामानि देशास्तेति कर्तव्यताका एक कालत्वेन विहितान् अतस्ते
 पातद्गानां चोपाकरणनिर्वाजनप्रवृत्तीनां साहित्यं संपाद्यं। तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकेत्वेनेकस्मिन्

मौ. मा. न्याय.

३४

अन्निषोमसि

श्री मां. न्याय. २४
 अन्तीषोमि
 कालेनुष्ठा नाउपपद्यते साहित्यं। तदंगानां वैकस्मिन्कालेनुष्ठा नमशक्यं न हने केवां पश्चान्मुपाकरणमेकस्मि
 न्काले कर्तुं शक्यं। अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठा नकालं पाद्यं। एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपाकरणमिति।
 अतः प्राजापत्येष्वेकं पदार्थं सर्वानुष्ठा यद्वितीयं पदार्थं पुच्छे यत्तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठा ने कस्मादित्यशो
 रारभ्य कर्तव्यं। द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमो नुष्ठितस्तेनैवा पुच्छे यः। प्रयोगविधिरवगतस्य मिथोगसा
 हित्यस्योपपत्तये। प्रयोगविधिना हि देहैतदंगानामुपाकरणमियोजनादीनां मिथः साहित्यमानं तस्यैव परपरा
 विहितं तच्च साहित्यं सर्वनीयपदार्थो दोषकेन प्राप्तं। तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन देहविकृतिकत्वात् सवनीयादौ काद
 शिनेषु प्राप्तं सुत्या कालत्वसामान्यात् तेष्वश्वप्राजापत्येषु प्राप्तं गणत्वसामान्यात् प्राजापत्येषु वप्रतिपशुया
 गमेका दौ दका निधीते। अतश्चोदका र्ते तत्पश्चगच्छता नानामुपाकरणमियोजनादीनां साहित्यमानं तस्यैव परप
 रायं प्राप्तं। अत एकस्य पशोरुपा करणानंतरमेव नियोजनं चोदकबलात्कर्तव्यत्वेन प्राप्तं तत्तु न क्रियते।
 तस्यैव च नानावतसर्वपश्वंग साहित्या नुपपत्तैः। अत एकस्मिन्पशोऽुपाकरणे कृते तदनंतरमेव कर्तव्यत्वेन
 प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते। प्रत्यक्षवचनबलात्तु पश्चंतरेषु षोडशसु उपाकरणमेव क्रियते। कृतेष्वुपा कर
 णेषु प्रथमपशोऽनियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणभावात् प्रथमपशवे वानियोजनं कार्यं।
 अतश्च येन क्रमेणोपा करणं कृतं तेनैव क्रमेण नियोजनं कार्यं। एवं वतस्तत्पश्चात्पाकरणानां स्वस्वमियोजनै
 स्तत्त्व्योऽंशव्यवधानं भवति। अन्यथा केन विद्वत्तं व्यवधानं केन विज्ञा व्यवधानं स्यात् तच्च न युक्तं।

तस्माद्येनक्रमेण प्रथमः पदार्थो नुष्ठितस्तैर्नैव द्वितीयो नुष्ठेयः ॥ तस्मिन् प्रथमा नुष्ठितपदार्थक्रमाद्यो द्वितीयपदा
र्थक्रमः सप्रवृत्तिक्रम इति ॥ ॥ तदेवं स होपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणे न प्रयोगविधिव्यापारः ॥ फलस्थ
म्यबोधकोविधिरधिकारविधिः फलस्वाम्यं कर्मजन्यफलजोक्तत्वं / सव्यजतस्वर्गकाम इत्येवं नृपः / अनेन हि स्वर्ग
नुद्दिश्य यागं विदधाता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलजोक्तत्वं प्रतिपाद्यते / यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्देहान्तो नयेत्ताम
वतेष्टा कपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहासौ निमित्ते कर्मविदधर्मा निमित्ते वतः कर्मजन्यपापक्षय रूपफल
स्वाम्यं प्रतिपाद्यते - तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव बोधिकारिविशेषणविशिष्टः / अधिकारिविशेषणं वतः देवयत्पुरुषवि
शेषणत्वे न श्रूयते / अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधातापि न स्वारा
ज्यकाममात्रस्य तत्फलजोक्तत्वं प्रतिपाद्यते किं तु राजः सतत्कालकामस्य / किंयि तु पुरुषविशेषणत्वे न श्रूयते तस्य अधिकार
विशेषणं क्ववति - यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्या / अग्निसाधयेषु च कर्मसाधनसिद्धाग्निवत्ता / सायर्थवि - एतेषां
पुरुषविशेषणत्वे न श्रवणेऽप्यधिकारिविशेषणत्वमस्त्येव / अउत्तरक्रतुविधीनां ज्ञानाक्षेपराक्षेपभावो नाध्ययना
विधिसिद्धज्ञानवैतं प्रत्येव प्रवृत्तेः / अग्निसाध्यकर्मणो वाग्यपेक्षत्वेन ताद्विधीनामाधानसिद्धाग्निवत्प्रत्येव प्रवृत्तेः /
अतएव न श्रूयस्य यागादाधिकारः / तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् / आधानसिद्धाग्न्याभावाच्च / अध्ययन
स्यापनाताधिकारत्वात् / उपनयनस्य चाद्यवर्षाश्रममुपनयनस्य तस्यादिना त्रेवर्णिकाधिकारत्वात् / आधानस्यापि वस
तेषु लुण्ठानादधीतेत्यादिना - यद्यपि रथकारस्य सौधन्वनक्रममुपयायस्याधानैर्विहितयोगाद्देवर्षीयस्यात्

24

३५

निषादस्तुपतिपात्रयेदिति वचना निषादेष्टा. निषादस्तुपतिरादेहि निषादस्तुपतिवेति कर्मधारयो ननु
निषादानां स्तुपतिरिति वृत्तिस्तु सः पक्षार्थस्तथाप्यनेन. एतावां कश्चिद्विशेषः. निषादस्याध्ययनविधिः
दृष्टानाभावेन एतत्स्यैव विधेस्तत्कर्मोपधि कृशनापेक्षकत्वं परमास्तुता दृष्टानाभावेनियजमानेन सह अधिकारात्
स्य च तादृशस्तानवत्वात्तेनैव च तस्याः कार्यविधौ नैव क्रतुविधीनां नानास्येपकत्वं ये तु पत्नीमात्रकर्तृकाः पदार्था
आज्यावेष्टाणां मत्स्येष्टानं विना अशक्यानुष्ठाना इति तद्विधीनां तादृशेपकत्वं न्वि. क्रियत इति ॥ ॥ तस्मिन् अध्ययन
विधिरिति दृष्टानस्य आधानविशेषज्ञायाश्चोत्तरकर्मस्वाधिकारिविशेषणत्वमिति ॥ ॥ एवं सामर्थ्यस्याप्यधिका
रिविशेषणत्वं. असमर्थप्रतिविध्यप्रवृत्तेः. आख्यातानामर्थवृत्तेश्चिः सहकारिणीति न्यायात्. तच्च सामर्थ्यं
काम्यकर्मणि अंगप्रधानविषयं. न त्वेगासमर्थप्रधानमात्रसमर्थश्चिकाम्यधिकारी. अधानविधेरंगविधेकवा
क्यताप्रतिपन्नस्य सांगकर्मसामर्थ्यप्रत्येव प्रवृत्तेः यथाविनिमोगमधिकारात्. यदि हि समर्थप्रत्येव प्रवृत्तौ कया
विद्युत्वाविरोधः स्यात्तदाऽसमर्थस्याप्यधिकारात्. न व विशेषोऽस्ति. स्वर्गकामश्चतेः समर्थप्रतिप्रवृत्तौ विरोधाभा
वात्. प्रत्युतासमर्थप्रतिप्रवृत्तौ प्रधानविधेरंगवाक्ये कवाक्यतया प्रतिपन्नस्य साहित्यस्य बाधापत्तेः. नित्यव
स्तुता नामगात्रापाक्षेकत्वप्रसंगाच्च. अतः सांगे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्यकर्मण्यधिकारः. नित्यकर्मणो त्वेगेषु य
थाशक्तिन्यायः. तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन बोधितानि. न व यावज्जीवं केनापि सांगः प्रयो
गः कर्तुं शक्यते. अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थधिकारी. अंगा नित्यतावन्तिकर्तुं शक्यते तावन्तिकार्या निरुत्ता

मीमांसा-न्याय-
२६

स्तौ ब्रह्म ॥ स्मरिष्ये रात्रां तत्वात् ॥ ॥ तत्सिद्धं फलं स्यात् ॥ बोधकोविद्विरुद्धिः कश्चिद्विरुद्धिः ॥ ॥ तदेवं निरुद्धिः
तत्तुर्विधेः निरुद्धिः न विधेः प्रयोजनं ददति पयःविज्ञानं ॥ ॥ मंत्राणां च प्रयोगसमवेतार्थतया पयःविज्ञानं ॥ न तु तदु
चारेण सदृशं ॥ इह संज्ञकं वक्ष्ये ॥ इह स्यान्मार्गः ॥ नवदृष्ट्या विप्रकाशं तरेणापि संभवान्नाम प्राप्ता न मनसि
के ॥ मंत्रैरेव स्मरन् विमिति नियमविध्या श्रयणात् साधनद्वयस्य पक्षे प्राप्ते अन्यतरस्य साधनस्य प्राप्ता दशा
योगो विधिः स नियमविधिः ॥ विधिरत्यंतमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ॥ तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति
गीयते इति ॥ अस्मार्थः ॥ यस्य स दर्थत्वं प्रकाशं तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वे न बोधिविधिः स अपूर्वविधिः ॥ यथायत्ने
तस्मात्कामादिः ॥ बागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रकाशं तरेणाप्राप्तं किं त्वेनैव विधिनेति न वक्ष्ये यमपूर्वविधिः ॥
पक्षे अप्राप्तस्य तु यो विधिः स नियमविधिः ॥ यथा व्रीही न वहन्त्यादिमिदिः ॥ अनेन विधिना वचातस्य नवे
तुष्यार्थत्वं बोध्यते ॥ अन्यव्यतिरेकसिद्धत्वात् किंतु नियमः स चाप्राप्तं शक्यं वै तुष्यस्य हि नापेक्षया
ध्यत्वाद्यस्या दशायामवचातं परित्यज्योपायांतरं यही तुमारुते तस्या दशायामवचातस्या प्राप्तत्वेन तद्विधा
नात्मकमप्राप्तं शक्यं मेवानेन विधिना क्रियते ॥ अतश्च नियमविध्या वचाप्राप्तं शक्यं तत्त्वको नियम एव वाक्य
र्थः ॥ अत्र अप्राप्ता दशायामवचातविधानमिति यावत् ॥ अपूर्वविधा विद्यात्वं ताप्राप्तयागविधानमिति ॥ २६
उभयस्य युगपदप्राप्तोऽंतरव्यावृत्तिरप्यो विधिः परिसंख्याविधिः यथा पंचपंचनखाक्षया इति ॥ इ
ह हि वाक्येन प्रज्ञाणपरं तस्य रागताप्राप्तत्वात् ॥ नापि नियमपरं ॥ पंचनखापंचनखाक्षयाप्राप्तस्य युगपत्प्राप्तेः ॥

पञ्चग्राह्यभावात् अत इदं अपेक्ष्य दक्षिणनिवृत्तिपरमिति न वति परिसंख्याविधिः सावपरिसंख्याद्विविधा-श्रौती
लाक्षणिकीवेति । तत्रात्रैवावपेतीत्यश्रौतीपरिसंख्या-एवकारेण पञ्चमा नातिरिक्तस्तौत्रव्याहृतेरभिधानात् ।
पञ्चपञ्चनरवाज इत्याद्यत्रोक्तो लाक्षणिकः । इतरनिवृत्तिवाक्यस्य पदस्याभावात् अत एवैषात्रिदोषग्रन्था । दोषत्रयैव
अतहा निरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्च । अतस्यैव नरवज्ज्ञानस्यहानात् अश्रुतापेक्षनरवज्ज्ञाननिवृत्तिकल्पना
त-प्राप्तस्यवापेक्षनरवज्ज्ञानस्यबाधनादिति । अस्मिन्ब्रह्मदोषत्रयेदोषद्वयं शङ्कितं । प्राप्तबाधस्तदोषोपनिष्ठ इ
तिदिक् । तात्पर्यं त्रैरेवस्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणान्नमंत्राणां नमनर्थकं । अतश्चमुक्तं मंत्राणां प्रयोगसमा
पेतार्थस्मारकतया र्थवत्त्वं । तत्र ये मंत्रावपठितास्तेषां तत्रयद्यर्थप्रकाशने प्रयोजनं संभवति तदा तत्रैव विनियोगः । येषां
तु न संभवति तेषां यत्र संभवति तत्रोक्तार्थः । यथा पूषा तु मंत्राणां नाणां सितुर्लं येषां कापिन संभवति तदुच्चारणस्य
त्यगत्याऽऽह्वयत्वं । सर्वथा तु तेषां नानर्थक्यमिति । । नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतया र्थवत्त्वं । तथा हि । उ
द्दिश्य जेत पशुकाम इत्यत्र उद्दिष्टं विधेयमात्रमात्रं । तेन विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । अनेन हि वाक्यानां प्राप्तत्वात्
लोहो न यानो विधीयते-यागसामान्यस्य वा विधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते-तत्र कोसो विधेय इत्यपेक्षायां उ
द्दिष्टत्वाद् उद्दिष्टो याग इतिहायते-उद्दिष्टमागेनेतिसामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्-तस्य वृत्तिना सामाना
धिकरण्येन नीलोत्पलादिशब्देन-तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थोत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वा न्योर्लोत्पलशब्दोत्पलः
लक्षणया तु नीलशब्दस्य इव परत्वेन सामानाधिकरण्येन-उद्दिष्टत्वं तु यज्यवगतयागविशेषान्नान्योवाच्योर्वा

जी. मां. न्याम.
३७

॥ १ ॥ विशेषवाचित्वात्तस्य । अतश्चाथं तिर वाचित्वाभावेन न नामधेयस्य नो लशब्दवत्सामानाधिकरण्यं । किंतु हि
वैश्वदेव्यामिहोत्पन्नामिहोत्पन्नवत् । वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातोद्धितत्वात्तद्धितस्यैव सास्यदेवतेतिसर्वनामायस्य
रणात्सर्वनामां जोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपूर्वत्वं । तत्र कोसौ वैश्वदेवीशब्दोपातो विशेष इत्यपेक्षायां आ
मिहोत्पत्तिसंनिध्यादां मिहोत्पत्तौ विशेष इत्यवगम्यते । यथा कुत्र आमिहोत्पत्तौ देवतायुक्तावदुत्पत्तयेवैव तद्धितः । आ
मिहोत्पत्तिसंनिध्यात्तस्यैव विशेषार्थपणमिति । तथा श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्ना प्रतीयते । तदर्थस्तद्धितेनैव
त्रयाणामेकवाक्यतेति । तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपातविशेषसमर्पकत्वेनामिहोत्पदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामाना
धिकरण्यं । एवं सामान्यस्याविधेयत्वाद्युपवगतयागविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यन्निना सामानाधिकरण्यं ।
॥ ॥ तात्पर्यं नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतया र्थवत्वं । यथा कुत्र तदधीनत्वाद्यगविशेषसिद्धिरिति ॥ ॥
नामधेयत्वं यन्निमित्तं यदुच्यते । मत्वर्थकिञ्चिन्नाभयादाक्यनेदभयात्तत्पर्यशास्त्रात्तच्छ्रुपदेशाच्चेति । तत्रो
द्धिदायजेतपशुकाम इत्यत्रोद्धिदस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थकिञ्चिन्नाभयात् । तथा हि । उद्धिदस्य गुणस्य
समर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्नगुणविधानं युज्यते । फलपदानर्थक्यापत्तेः । नवानेन वाक्येन फलप्रतियोगवि
धानं तस्मिन्नुपविधानं युज्यते । वाक्यनेदापत्तेः । नापि गुणफलविधानं संभवति । परंपदार्थविधानेन वि
प्रकृत्या र्थविधानापत्तेः । धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात्तदुद्देशेन वा अन्यस्य कस्य विदविधानात्धातोर्त्यंत
पारा र्थपत्तेः अयमप्यनर्थक्यापत्तेः । नहि तदाऽनेन करणे समर्प्यते । गुणस्य करणत्वेनान्वयात् । नापि फलं

[illegible]

श्री मांसाया.
२८

पयो

उद्दिष्टं दृश्यं गुणसमर्पकत्वे तेन मत्वर्थलक्षणं तद्विधिः कर्मविधानं स्वीकार्यं। उद्दिष्टं तायागेन प
शुं जावयेदिति। कर्मनामधेयत्वे तु उद्दिष्टं दृश्यं न मत्वर्थलक्षणं मुख्यं वैवृत्त्या यजि सामानाधिकरण्या
न तस्यान्वयसंज्ञात्वात् उद्दिष्टायागेन पशुं जावयेदिति। संज्ञकतयमुख्येर्धेलक्षणं अधिपुंनयुक्तं। सानि
हृदविधानं तु समानमेव। न चैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणविधाने म
त्वर्थलक्षणोपपत्तेरिति वाच्यं। सोमपदस्य लतायाः कृत्वा न यागनामधेयत्वात् उपपत्तेरुक्त्या लक्षणं श्र
यत्वात्। उद्दिष्टं दृश्यं तु नैव वाच्यार्थः कश्चित् सिद्धः। उद्दिष्टे तेनेने त्रियोगस्य तु गुणद्वययोगे विप्रकोहेन
कारिण्युपपत्तेः। तात्पर्यमुद्दिष्टं दृश्यं मत्वर्थलक्षणं न यागनामधेयत्वमिति॥ ॥ चित्रवायनेन
पशुकामे इत्यत्र वित्राशब्दस्य वाक्ये न दत्तयात्कर्मनामधेयत्वं चिन्तितं हि। न तावदत्र गुणविशिष्टया
गविधानं संज्ञवति। दधिमधुं घृतं घाना उदकं तंडुलास्तत्संस्तुं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य
विशिष्टविधाना उपपत्तेः यागस्य फलसंबंधे गुणसंबंधे विधीयमाने वाक्यभेदः। अथ वित्राशब्दा
चित्रत्वस्त्रीत्वयोपपत्तेः। त्वस्य च त्वजावतः प्राणिधर्मत्वात् प्रकृतं दध्यादिद्रव्यके कर्मणि विनिवेशा
योगान्ता नैव वाक्येन प्रकृतं कर्मणि गुणविधानं। किंतु प्राणिद्रव्यके कर्मणि तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्या
धीतत्वात्। अनारभ्याधीतानां च प्रकृतौ वा दिसृक्तत्वादिति न्यायेन प्रकृतित्वात् प्राणिद्रव्यका
णां च यागानीदृशस्यैतरेष्वितिन्यायेनाग्नीषोमीय प्रकृतिकत्वात्। तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणाधि

२८

धीयते। दैहस्य च योतिष्ठो मां गत्वे न स्वतंत्र फलाकांक्षाया अजावात्पशुकामपदनफलसमर्पकं। किं त्वग्नीषो
मीयपशुर्जनां गतया प्राप्तकामना नुवादेः। तथा च न वाक्यभेद इति चेत् न। तथापि दैहानुवादेन चित्रत्वस्त्री
त्वविधाने वाक्यभेदः। विशिष्टकारकविधाने पिगौरवत्क्षणे वाक्यभेद एव। कारकस्यापि प्राप्तत्वेन विशि
ष्टविधाना नुपपत्तेः। पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामना नुवादेनानर्थक्यापत्तेः। न च नि
यमतः पशुर्जनिकामना न वति। कामनात् प्रागेव केन विदुते परौ तदसावात्। तथा च पशुकामपदस्यानित्यव
त्तुवणवाधः। दैहस्योत्पत्तिश्चिष्टसंख्यावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधाना नुपपत्तेः। आभिधत्तायागा नुवादेन वाजि
नविधानवत्। कस्य सारंगो ग्रीषोमीय इति विशेषविहितेन स्वसंनिधिपठितेन कस्य सारंगवर्णेनावरुद्धे
चित्रत्वस्यानारभ्याधीतेन सामान्यशारेण विधाना नुपपत्तेः। पशुदृश्यावरुद्ध इव सा स दृश्यविधानं॥
अथ मातरदग्नीषोमीयपशुनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं सारवती मेधीति वाक्यविहितया गांगमेष्पनुवा
देन तु गुणविधानं स्यात्। चित्रमेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात्। न च प्राकृतं न कस्य सारंग
वर्णेन नैराकांक्षान् चित्रत्वविधानं युक्तमिति वाच्यं। उपादिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णतिरस्य बाधोप
पत्तेरिति चेत् नैव। न हि चित्रेयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देशवित्रत्वस्य च विधानं संभवति। एकप्रस
रतां गतलक्षणवाक्यभेदापत्तेः। उद्देशविधेयजावस्यानेकसाध्यत्वात्। अतएव वषट्कृतुः प्रथमं न क

श्री मांसाभ्यां

२९

इत्यत्र विविधं प्रकृतं विधिर्न तु प्रकृतं कदेन प्राथम्यविधिः रित्कं तत्तीये मेष्वादिना विधिने फलं
पदानर्थक्यापत्तेः। उभयविधाने वाक्येति ह त्। प्रकृतस्य च यागस्य फलाकांक्षाया अनिवृत्तेः। विश्वजिन्मा
येन फलकल्पने गौरवं। इधमिदं विधाकृत्यति वाक्येन एतस्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपत्तेः कवाक्यतावाधे
न वाक्येदप्रसंगाच्च। वित्राशदस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकांक्षस्य फलसंबंधमात्रकर
णात् न वाक्येदप्रसंगाच्च। प्रकृताया इष्टेरेकद्रव्यत्वेन वित्राशदस्य तत्रोपपत्तेः॥ ॥ तस्मिन् वाक्येदप्रसंगाच्च वित्राश
दः कर्मनामधेयमिति॥ ॥ अग्नि होत्रं कुं होतीत्यत्राग्नि होत्रशदस्य कर्मनामधेयत्वं। तत्प्रत्ययस्य शास्त्रात्॥
तस्य गुणस्य प्रत्ययपक्षस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विधमानत्वे नाग्नि होत्रशदः कर्मनामधेयमिति यावत्।
तथाहि। विधिना तावन्नेदं विधेयं मत्प्रकारं तरेण प्राप्तं। अत्राग्नेशास्त्रमर्थविदिति न्यायात्। अग्नि हो
त्रशदस्य च गुणविधित्वेनो गुणस्ते न विधेयः सशास्त्रातरेण प्राप्तः। कथमिति चेत्। भृशु। यदि तावदग्नौ
होत्रमास्मिन्निति स ह्यसमाससाधित्वे होमाधारत्वेनाग्नि विधेय इत्ये तत्तदा यदा हवनीये जुहोती
त्यनेनेव प्राप्तत्वाद् विधानार्थक्यं। अत्र ये होत्रमास्मिन्निति वदन्त्ये समाससाधित्वान्तिरुपा देवतानेन सम
प्यतिइति चेत्। न-शास्त्रातरेण प्राप्तत्वात्- किंतु शास्त्रमिति चेत्- अत्र केचित्- यदग्नये वज्रं प्रापतयेव
सायं जुहोतीति शास्त्रातरेण होमानुवादेनाग्निप्रजापत्यो विधानान्ताग्नि होत्रपदं देवता समर्पकं- नवो-अथ

२९

विधाने वाक्येदः परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्येदः स्यात्- अग्नये जुहोतीति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्येकं विधिमापा
रात्- च शब्दश्च वणानुपरस्परसापेक्षस्यैव पदद्वयस्यारब्धात्- च यान्न वाक्येदः अतएव स विज्ञोदक्षिणां दक्ष
तीति वाक्यविहितदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावमथ ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च त
स्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्येन गवादीनां विधानं दशमोक्तं संगच्छते परस्परसापेक्षाणां गवादीनां विधानेन वाक्य
नेदानावात्- अन्यथा दक्षिणानुवादेनामेकैषां गवादीनां विधानं नैव संगच्छेतेति। अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः स
तोः समुच्चयोननुसमुच्चितयोर्देवतात्वं- एतच्छास्त्रकारकवि- नस्मिन्नवणात्- चकारार्थस्य च कारकार्थेनान्वयात्- तस्य
प्राधान्यात्- अतश्च नाग्नीषोमीयादि वदन्ति प्रजापत्योर्देवतात्वमिति- अन्ये वा वार्या आहुः- अग्नये वज्रं प्रापत
येव सायं जुहोतीति वाक्येनाग्निप्रापकं- होमानुवादेन प्रजापतिविधानात्- नवविनिगमना विरहादुभयविधानं युक्तं
मिति वाच्यं- विधिनाहितदेवैर्विधायते यत्प्रकारं तरेण प्राप्तं- तत्र यथा नेन वाक्येन सायं कालेन विधीयते सायं जु
होतीति वचनां तरेण प्राप्तत्वात् तथाग्निरपि न विधीयते- अग्निर्देवतिर्देवतिरग्निः- त्वाहेति मंत्रवर्णादेव प्राप्तत्वात्- मंत्र
वर्णस्यापि देवता समर्पकत्वमस्ति- अतएवोपाध्याये विष्वादीनां मंत्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तं- नन्वेवं प्रजाप
तिदेवतया नवविधः स्यात्- वतुर्थी हि प्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते- अनेन मंत्रवर्णिकं तव सायं देवतेति देव
तात्वं तस्मिन् स्मरणेनास्ति संप्रदाने वतुर्थीति संप्रदाने तस्याः स्मरणात् तथा

मी मांसात्या

३०

[illegible]

जापतिमात्रविधानं किं बहिराहोमे अग्निसमुद्भूतप्रजापतिविधानं प्रातर्होमिस्तु योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यस्याहेति मंत्रवर्णप्राप्तिसूर्यसमुद्भूतप्रजापतिविधानं च विवक्षितं नयेत् देवेन वाक्येन सिध्यति अतोर्थवत्त्वाच्च यन्मन्त्रवर्णिकत्वं मंत्रवर्णस्याग्नेर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्येन सायं होमे विनिमुक्तत्वात् तत्र काश्यामीरपि प्रजापतिसमुद्भूतस्य तत्रैव देवतात्वावगतत्वं यदग्नयेवेति वाक्ये सायं शब्दो व्यर्थ इति एवं च तस्य यदेति वाक्ये प्रातः शब्दो व्यर्थ इति किं न मंत्रवर्णेन ज्योतिस्तु गुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनादिशिष्टस्यैव देवतात्वापाते इति तदपि न होमानुवादे देवताद्वयविधानेपि मंत्रवर्णयोर्लिंगादेव प्राप्तिसंनवात् तद्विधानार्थक्यात् ततश्च लिंगमंत्रविधिपयुदित्तयोः प्रतिप्रसवार्थं विधानेपि तद्विधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरनर्थक्यं विधीयमानयोर्मन्त्रयोर्विच्छेदवैवप्राप्तिसंनवात् तत्र काश्यायोर्देवतायोर्व्यवस्थितत्वात् अनुवादत्वात् तस्मात्तत्र यत्र तुल्येति मंत्रवर्णिकत्वेप्यग्नौ केवलस्यैव देवतात्वं न तु गुणविशिष्टस्यायदग्नयेवेति वाक्ये अग्नेः पूजकितिरित्यवयवे कस्यैवाग्नेः संकीर्तनात् केवलस्यैव देवतात्वावगतः यथा त्वत्पाशुपाजिह्वीत्वा इति मंत्रवर्णिकत्वेपि न गुणविशिष्टस्यैव देवतात्वं विष्णुरूपी शुभ्रपृथ्व्यद्वयस्यैव देवतात्वं केवलस्यैव संकीर्तनात् तद्विधिः अतोऽहोमंत्रवर्णिकत्वे दोषाभावात् देवताद्वयविधाने विमो रवापत्तौ रित्यन्यतः प्राप्तमग्निमरुदतस्तमुद्भूतप्रजापतिरेवात्र विधीयते होमानुवादेनो अयं विधाने वाक्येन प्रसंगाच्च न च काश्यायणान्नवाक्येन इति वाच्यं

मीमांसा
२१

वकाराधोऽहिसमुच्चयः तेषामुच्चयस्य चकारः प्राधान्येन क्रूयात् तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसंग्राहकत्वात्
 दातव्यादिभ्यश्च विशेषविधानेनैव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदेन भवेत् न च वकारः समु-
 चयप्राधान्येन क्रूते परोपसर्जनत्वेनैवाविधानात् अतएव दर्शनेनाप्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दे
 लक्षणेन प्रतिपादितं समुच्चयशब्दो हितप्राधान्येन क्रूतेन चकारः यदिहि प्राधान्येन क्रूयात् तदा तत्प्रतिपत्तः समु-
 चयः क्रियागुणेनैव ध्येते समुच्चयः शाननः समुच्चयोद्देश्य इति प्रयोगः स्यात् समुच्चयशब्दवत् चकारस्य प्रा-
 धान्येन समुच्चयवाचित्वे धवरवदिरयोः समुच्चय इति वक्तव्यं धरवदिरयोश्चैव पि प्रयोगः स्यात् अतश्चकारः स-
 मुच्चयं न प्राधान्येन क्रूते येन प्राधान्यस्यैकस्य विधानात् नैकाकारभेदेन भवेत् किंतु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स ते-
 क्रूते समुच्चितेन प्रजापती इति प्रधानद्वयविधानेनैकाकारभेदः स्यादेव यथाग्रहोद्देशेनैव सार्थकं तद्विधाने-
 यद्यपि चकारः समुच्चयप्राधान्येन क्रूयात् तथापि तस्य कारकद्वयं प्रति प्राधान्यमनुपपत्तिः विनक्तपक्षिहितस्य
 कारकद्वयस्यैवोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् कृताभिहितशब्देनैव पालितेनैकाकारकं क्रिया-
 तो न्येनैव ध्येते कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इति विनक्तपक्षिहितं बुद्धियैव कारकाणां तथैवाव्याह- ३१
 अतश्चकारेणोच्यमानसः कारकोपसर्जनत्वेनैवोच्यते कारकद्वयं च प्रधानं एकीद्देशेन च प्रधानद्वयवि-
 धाने वाक्यसेवये यथाहुः अनेकपदसंबन्धमद्ये कस्यपि कारकं तथापि तदनादृतैः प्रत्ययैर्न विधीयत इति

यजुषथादक्षिणा नुवादेन गवादीनामनेकेषां विधाने विनक्तपक्षे दस्तथाकारकद्वयविधाने वा प्रि-त-न-नहि
 गोश्वाश्चैव स्मिन्वाक्ये दक्षिणा नुवादेन गवादीनां विधीयते उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः चकारेण कथं चित्परिहारेपि
 गवादीनामनेकेषां दशशतसंख्यायाश्च विधानेन वाक्यभेद एव आधुर्मयशाखायां गोश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशत-
 मित्यंतस्य सहस्रतत्वेन चास्यैकवाक्यत्वमित्थं दर्शमे अतो नैव वाक्येनैव विधिदक्षिणेन विधीयते विशिष्टवि-
 धानां न वाक्यभेदः अतएव पार्थसारथिभिर्दशमेतत्र तत्रसौ जयविशिष्टा विधीयते अनेकगवाद्याः त्रिकैकादक्षि-
 णावधायत इति शोक्तं नयैव कस्मिन्वा दक्षिणां दत्तातीत्यस्यानर्थक्यं तस्यानुवादत्वात् सत्यिक्तसंबन्धपरत्वात्
 दक्षिणां दत्तातीत्यर्थे विनक्तपक्षे विजायमाना धर्मादीनां यत्तत्संबन्धः स्यात् एतद्वाक्यसत्त्वेनैव भवति कस्मिन् शब्दे
 स्य द्वादशशतं कृतुं नृणां निमित्तत्वेन च यसाधुः कृणां सत्त्वात्मावस्यतती यत्तत्तत्वात् अतश्च गोश्वाश्चैव स्मि-
 न्वाक्ये विशिष्टविधानात् वाक्यभेदः यदग्राह्यं प्रजापतेयं सार्यं नुहोतीति न विशिष्टविधानं होमस्याग्रहो-
 नुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोऽयं विधाने वाक्यभेदादो रवापत्तेः तानेन वाक्येन देवताक-
 र्मविधीयते किंतु मंत्रवर्णितः प्राप्तमग्निमन्त्रयुक्तसमुच्चितप्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते अतश्च नेह मन्त्रः प्राप्तं
 किंतु मंत्रवर्णित एव अतश्च नेह मन्त्रः प्राप्तत्वात्माग्रहोत्रपदं देवतासमर्पकं किंतु हिनामधेयं ॥ तस्मिन्नेतत्तत्प्रख्या-
 शास्त्रात् कर्मनामधेयत्वमिति ॥ एवं प्रयाजं नुसमिदादिदेवतानां समिधः समिधो अग्न आग्नस्य व्यं त्वित्यादिम-
 नवर्णस्य प्राप्तत्वात् समिधो यजुतीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्याशास्त्रात् कर्मनामधेयं यथाहुः विधीयत इति

मी मां न्या
३२

प्रापि शास्त्रमन्यद्यत्स्वित् । तस्मात्प्रापणं व्यर्थमिति नाम त्वमिच्छत इति दिक् ॥ ॥ श्येने नाभिररन्मजे ते यत्र श्ये
न शब्दस्य कर्मनाम धेयत्वे । तद्यप्यपदेशात् । तेन व्यपदेशात् उपमानं तदन्वयात् उपपत्त्येति वाच्यं । तथा हि । मन्त्रिधेयं
तस्य स्मृतिर्भवति । तद्यदि अत्र श्येनो भिधेयः स्यात्तदा । यथा देवस्तस्यैव स्मृतिः स्मृता क्रामा । न च यथा वै श्येनो
निपत्या दत्त एव मयं द्विवर्त आत् व्यभिपत्या दत्त इत्यनेनात्रत्ये नाथवादेन श्येन स्मृत्तौ तुं शक्यः । श्येनोपमानेना
धतिरस्मृतेः क्रियमाणत्वात् । न च श्येनोपमानेन स एव स्मृता तुं शक्यते । उपमानोपमेय आकस्म्यभिन्नभिन्नत्वात् ।
यदा तु श्येनसंज्ञकोपा गोविधा यते तदा यथा देव श्येनोपमानेन तस्य स्मृतिः कर्तुं शक्यते इति श्येन शब्दस्य
तद्यप्यपदेशादागनाम धेयत्वं ॥ ॥ तस्मिन् निमित्तं तु यथा कर्मनाम धेयत्वं ॥ ॥ उत्पत्तिश्चिष्टगुणवलीय
स्त्वमपि पंचमनाम धेयत्वे निमित्तं केचिदाहुः । वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्दस्य कर्मनाम धेयत्वं उत्प
त्तिश्चिष्टगुणवलीयत्वात् । उक्तमर्थं लक्षणादिप्रकारवदुच्यते । तथा हि । न तावन्मत्वर्थलक्षणेणात्र
यान्नामत्वं वक्तुं युक्तं । वैश्वदेवेनेति तादृक्ते मेव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । सास्यदेवेत्यस्मिन्नर्थे हितद्वित
स्मरणं । तत्रास्यशब्दस्य तादृक्तांतगतिरस्य यथापि स्मृत्तुविषयोरिति स्मृतेः स्मृते रविधिवानुख्यत्वमवगतं तथा
पिसर्वनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् स्मृत्तुविषयोऽपि तत्रात्रा उपस्थितत्वाद्युज्जेतेत्युपस्थितं यागेमेवास्य शब्दोक्तिधत्तु
तिनयागेमत्वर्थलक्षणा । विश्वदेव रूपैकदेवताविधानाच्च न वाक्ये दः । नापितस्य रव्यशास्त्रान्नामत्वं यत्र हि
विधिसितो गुणो न्यतः प्राप्तस्तत्र तत्प्रत्यशास्त्रान्नामत्वं यथास्ति होत्रशब्दे । अत्र वाग्नेया दयोर्वाग्नेयागाः प्रकृताः ।

३२

तत्र आभिज्ञायागे यद्यपि विश्वे देवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिहोति तथापि सप्तसुते नाम प्राप्ता इत्येव न मजे तेत्यने
न तद्विधानेन तत्प्रत्यशास्त्रमन्यत् । येन तद्वशात् नाम त्वस्यात् । न च आभिज्ञायागस्यैवेति नामेति वाच्यं । वैश्वदेवेनेत्य
जेतेति वाक्ये यथापि ज्ञेः । वैश्वदेव शब्दस्याभिज्ञायागमात्रनामत्वे स एव यागेनेना नूद्येता । न च तदनुवादेनास्ति
किंचित्कर्म । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन मजे तेति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विनापितवाक्यं आभिज्ञाया
ग एव संवधोपपत्तेः । विश्वदेव संबधान्नास्मात्प्राग्भागे पादशेष प्रकृतनामत्वे तु न वैश्वदेवेन मजे तेति वाक्या नर्थक्यं ।
तदाह नेनाहो यागा अनुद्यते । अनुवादेन चैकप्रतीत्या नूत्वात्समुद्दिता नाम स्यात्तामपि वैश्वदेवो नाम धेयं सिध्य
ति । एवं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्देनाहो यागा न नूद्य प्राचीनप्रवणविधानं सिद्धं भव
ति । तद्वाक्यामत्वे अनेन वाक्येनाभिज्ञायाग एव प्राचीनप्रवणदेशसंबधः स्यात् । अतश्चाह सुवागेषु प्राचीनप्र
वणदेशसंबध एवेतद्वाक्यप्रयोजनं । एवं वैश्वदेवी शब्दोपादानां नाम धेयं । न च तत्प्रत्यशास्त्रे निमित्तं संभव
ति । सप्तसु विश्वदेवा प्राप्तेः । अतो न वैश्वदेव शब्दस्य तत्प्रत्यशास्त्रान्नामत्वमिति । नापितद्यप्यपदेशान्नामत्वं
तादृशस्य व्यपदेशस्य कुपलं तात् । अतश्च वैश्वदेव शब्दस्य नाम धेयत्वे उक्तप्रकारस्तुष्टयस्य अनिमित्तत्वा
दुत्पत्तिश्चिष्टगुणवलीयत्वे मेव निमित्तं । तथा हि । वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र न तावदुत्पत्तकर्मनुवादेन देवता
विधानं संभवति । तेषामत्रानुपस्थितेः । नापि देवताविधिः कर्मतिरसंभवति । गौरवापत्तेः । अहो हवीषीत्यत्र
न्यगतिकर्त्तृगविरोधात् । अतो नेन वाक्येन प्रकृतकर्मनुवादेन देवताविधीयते इति वक्तव्यं । तत्राभिज्ञाया
गे विश्वदेव प्राप्तेः सप्तसु यागे ह्यनेन विश्वे देवा विधीयते इति वक्तव्यं । न च तत्संभवति । तेषामुत्पत्तिश्चिष्टगुणवलीय

मा. मां. मा.
३३

वरोधात् आ कां संया हि संबं धो भवति आग्नेया दियोगा ना हि देवता कां ता उ त्पत्ति शिष्टे रग्या दिग्निरे वनिष्टे
तेति न तत्र विश्वदेव विधानं युक्तं। अतश्चो त्पत्ति शिष्टे गुण बली यस्या द्वैश्वदेव शब्दस्य कर्म नामधेयत्व मि ति॥
यथा कु गुणांतरा वस्तुत्वा नावका रयो गुणो परः। विकल्पोपि न वैषम्यात् तस्मा आग्नेयमु ज्यत इति॥ ॥ अन्ये त्वा
वाय आहुः। यः शब्दो यत्र कर्म णिय कु गुण संबं धो बोधयति स वेत्त संबं धः शास्त्रोत्तर प्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य त
नामधेयत्वं तत्प्रत्यक्ष शास्त्रात् तच्च शास्त्रं विधिर्वा यं वादे वित्म त्र नादरः तत्राग्नि हो त्र शब्दे अग्नि संबं धो ध कं शास्त्रो
तरे तत्र विधिरेव। वैश्वदेव शब्दश्च विश्वदेव संबं ध कर्म णि बो धयति। विश्वदेव संबं धश्चाह तु याद्विश्वदेवा समस जन
त द्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवा दा वगतः। न च विधिरेव तत्प्रत्यक्ष शास्त्रे नाथवा दस्य त्र किं चित्प्रमाणमस्ति।
अत एव ज्यो तिष्ठो मे न स्वर्ग का मो यजे तेत्यत्र ज्यो तिष्ठो मशब्द स्तानि वा एता मिज्यो ती क्षिय एते स्य स्तोमा इ
त्यर्थवा दा वगतः ज्यो तिः संबं ध निमित्ता ह्यस्य स्तोमयोगे प्रवर्तमानस्तत्प्रत्यक्ष शास्त्रात् तन्नाम धेयत्वं भवति।
एवं प्रकृतं पि इह ज्यो। यमप्रकार कल्पने प्रमाणाभावात्। अत एव वैश्वदेवाधिकरणे वा तिक कर्तरेव मुक्ता
हती। तत्प्रत्यक्ष तरेव संबं धा नामधेयत्व मि ति। अथो त्पत्ति शिष्टे गुण बली यत्त्वमुक्तं तद्गुण विधौ सं न वे यु त्वे
मुक्तं यमात्रं॥ ॥ तस्मिन् तत्प्रत्यक्ष शास्त्रा द्वैश्वदेव शब्दस्य कर्म नामधेयत्व मि ति॥ ॥ ननु पशु सोमाधिकर
णे ऐंद्रवायवंश कृतीत्या दौ न युजिकल्पनं सोम न यजे तेति प्रत्यक्षे ज्यो तिरित्म त्तेति न न्यायेन वैश्वदेव्या मि
हो त्पत्तिरपि युजिकल्पनं मान्तरं। वैश्वदेवेन यजे तेत्यत्र प्रत्यक्षे ज्यो तिरित्म तः। एवं यामेन वाक्येन देवता विशिष्ट कर्म वि
धानमस्ति। तस्य च द्रव्या कां सायां वैश्वदेव्या मिहो ति द्रव्या विधानमस्ति। एवं न वाक्य द्वयस्याप्यनुवादत्वं नाप्य

३३

हो हवीषी त्यन न्य गतिकलं गधिको धो कवे दिति वेत्तं वैश्वदेव्या मिहो त्पत्त्यन्य कल्पने आ मि हा कि मनुवा
देन विशिष्यत इति वक्तव्यं। विश्वदेवा नुवादेन द्रव्य विधाने द्रव्यस्य देवता गत्व मेव स्या न्नया ना गत्व। किं वैश्वदे
को यादो देवता तादृशत्वा दामिहो त् तत्वे न कृत इत्युक्तं। तत्र विश्वदे वा नुवादेन द्रव्य विधाने वैश्वदेवा शब्दे नैव क
र्तव्यं पदश्रुतेः। यथा जावनासो करण समर्पणं धा तु नैव क्रियते पदश्रुतेर्न तु पपदे नेत्युक्तं। आ वा था धिकर
णोक्तं। तत्र च वषट्कृतुः प्रथमं न कृत इति वदेक प्रसरता धिरो धः। अतो या मा नु वादेनापि द्रव्य विधाना र्थो
श्वदेव्या मिहो त्पत्त्यत्र मज्जिकल्पनं तावदवश्यं कर्तव्यं। ततश्च पशु सोमाधिकरण न्यायवैषम्यं ऐंद्रवायवंश कृ
तो त्पत्त्यत्र देवता विशिष्ट गुण विधाने न्यय कल्पनात्। यजिकल्पने च वैश्वदेव्या मिहो त्पत्त्यत्र वैश्वदेवता विशिष्ट
कर्म विधानं युक्तं। रूपद्रव्यश्रवणात्। एवं च आग्नेयो ह्य कवाकः सोम्यश्चरित्यादि वाक्ये वैश्वदेव्या मिहो त्पत्त्यस्य
प्रायपा ठो राक्षतो भवति। अन्यथा हिते कु सवेष्टु इत्यदेवता संबं ध कल्पितया ग विधानं अत्र च द्रव्यमात्र विधा
नमिति वैकृ प्य प्रसज्येत। किं वैश्वदेवेन यजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्दस्य देवता समर्पकत्वे याद्विश्वदेवा समस युजो
तत द्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्येतस्या र्थो वादस्या त्पत्तमेव निरा लंब नत्वं स्यात्। एतदर्थं वादा द्वैश्वदेव शब्दो
विश्वदेव कर्तृ कत्वेन कर्म णि प्रवृ त्त इति ज्ञायते। तद्वैवता समर्पकत्वे विकृ ध्यते। किं वैश्वदेवेन नै यत्र त्यस्य
याग विधित्वे आ मि हा या नो त्पत्ति शिष्टत्वं तथा च तया नवा जि नं वा धितुं शक्यत इति उक्तं यो रप्या मि हा वा जि
नयो र्या ना गत्व स्यात्। तथा च विकल्पात्। स वा क्य दो ष कु ह इति। तस्मा द्वैश्वदेव्या मिहो त्पत्त्यत्रैव या ग विधानं
इतरस्य या नु वादत्वं अनुवादेव यथा ना नर्थक्यं तथा कं मि त्या स्ती तावत्॥ ॥ तस्मिन् वैश्वदेवस्य कर्म नामधेयत्वं॥ ॥

शब्द

श्री मांसा-
३४

॥ तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्षणदिप्रकारवतुष्टमभिनूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतया ध्वनिः
॥ अनर्थहेतुकमणिस्सकाशात्पुरुषस्य निरुक्तिरुत्वेन निषेधार्थं पुरुषार्थादुबोधित्वे। तथा हि। यथा वि
धयः प्रवर्तनामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्वा निर्वहार्थं विधेयस्य यागोदः श्रेयसाधनत्वमादिपुतः पुरुषं
तत्र प्रवर्तयति। एवं न कलिजं अहमेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिदधतः स्वनिवर्तकत्वा निर्व
हार्थं निषेधस्य कलिजं अहमेदित्यादेरनर्थहेतुत्वमादिपुतः पुरुषं ततो निवर्तयति। ननु कथं निषेधानां निव
र्तनाप्रतिपादकत्वं। आवतानेन ह्येन हतव्य इत्येवमादौ अव्यवधानेन नान्यथस्या जावस्य धात्वर्थेना न्व
यधात्वर्थवर्जनकर्तव्यतेव सर्वत्र वाक्यार्थज्ञेयते। ततश्च यजेतेत्यादौ यागकर्तव्यतावाक्यार्थः। एवं निषे
धेऽप्युत तत्र वाक्यार्थवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थेन निवर्तनेति चेत्। मेव। अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्यया
व्यपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वेन नान्यथायोगात्। न ह्यस्योपसर्जनमन्येनान्वेति। माहुराजपुत्रवमा
नयेत्यत्र राजा आनयमान्वयित्वं। ततश्चाव्यवधानेऽपि नान्यथस्य न धात्वर्थेनान्वयः। आरुण्यस्यैकहाय
न्या। नाधिकलिज्जादिपदार्थैरन्यः। तेषामपि कारकोपसर्जनतया पस्थितत्वेन निरुपपन्नत्वेनान्वयः
नान्वयायोगात्। एकहायन्या इत्यारुण्येन। अतश्चान्यनान्वयायोगान्नान्वयः प्रत्ययार्थेन संबध्यते।
तस्य प्राधान्यात्। कपजावनयेवा रूपादीनि। तत्रापि नाख्याता शवावया ध्यावावनया तस्या अपि
कैः शवावय प्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात्। अतो लिङ्। त्रिशेन न न संबध्यते। तस्य सर्वा
पि क्षया प्राधान्यात्। नन श्रेयस्वभावा यत्संबधिप्रतिपक्षबोधकत्वं। नास्तीत्यत्र हि अस्तीति सत्त्व शब्दे

३४

न संबध्यमानो न असत्त्व प्रतिपक्षं असत्त्व गमयति। तदिह लिङ्। ध्यावावनयेना। अतस्तेन संबध्यमानो
न न प्रवर्तनाप्रतिपक्षं निवर्तना गमयति। विधिकाव्य अवगेषमां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिविनिषेधवाक्य
वणेऽपि अयमां निवर्तयतीति निरुपपन्नत्वेनान्वयः। प्रतीतिः। अतश्च सर्वत्र निषेधेऽपि निवर्तनेव वा
क्यार्थः। एवं विधिनिषेधयोर्निनाथत्वं सिद्धं कति। हननादिवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थेन हेतुकर्तव्यताया एव
अयत्र प्रतिपाद्यता तयोरेकार्थत्वे स्यात्। तन्ननुक्तं। यथाहुः। अंतरेवादर्शलोके ब्रह्म हत्याध्वमेधयोऽदृश्यते ता
दृगेवेह विधानप्रतिषेधयोरिति। तथा। कलु बुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकमेतत्। पंचधात्यंतमिन्नत्वादेरेवि
धिनिषेधयो रिति। यन्मते इह साधनत्वलिङ्। यन्मते लिङ्। संस्तुतेन न इह साधनत्व प्रतिपक्षं अभिष्ट
साधनत्वं गमयति। सर्वथापि तु न न प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः। ननु तदन्वये किं विधाधकं तदाऽगत्या धात्वर्थे
नान्वयः। तच्च बाधकं द्विविधं। तस्य प्रथमतोपपन्नमौ धिकत्वात्प्रसक्तं। अनेन व बाधकत्वेन न न्युक्तेषु वाक्ये
षु पयुक्ता सा अयं भवति। तदन्वावे निषेध एव। पयुक्ताः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन न न। प्रतिषेधः स विज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन न न इति चतयोर्लक्षणं। उत्तरपदं प्रत्ययः। तदन्वयं पूर्वपदं। तत्रने स्तेतोयंतमादित्यं इत्यादौ
पयुक्ता सा अयं। तस्य प्रथमतोपपन्नमात्। तथा हि। प्रत्ययशब्देन कर्तव्यो वृत्तिरिति। अतः स्मात्कर्तव्य कर्तव्यार्था
नां वक्तव्यत्वेनोपपन्नमात्। किं तत्कर्तव्यमित्यपेक्षया अनेने स्तेतोयंतमित्यादौ कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः। आका
क्षिताभिधानात्। अर्थतिरोक्तौ च पूर्ववाक्यस्य साकोत्तत्वेन अत्रा मात्प्रसंगात्। तद्विकर्तव्यत्वात्स्य व

मामा.
३५

कव्यत्वेनोपक्रमेअथेवतदनभिधानेपूर्ववाक्यस्यभिराकांक्षत्वंसंभवति. नवसाकांक्षस्यप्रामाण्यं. जोर
भःपुरुषोहस्तीत्यादावपितत्प्रसंगात्. किंचनेहोतेत्यस्योपक्रमेणप्रतीयमानाएकवाक्यतावनस्यात्. अर्थो
तरोक्तः. अतश्चास्मिन्वाक्येकश्चैकत्रैवएवार्थोवक्तव्यः. तदुक्तोचननञःप्रत्ययेनसंबंधोघटते. तत्संबंधे
यकत्रैवार्थोक्तेरुपपत्तेः. प्रत्ययावावतारितोनञ्चातुनासंबध्यते. तत्संबंधेचननञःप्रतिषेधकत्वं. विधा
यकसंबंधेनेवतस्यप्रतिषेधकत्वात्. प्रतिषेधकत्वस्यविधायकप्रतिपक्षत्वात्. नामधातुयोगेतुननञःप्रति
षेधकत्वं. तयोरविधायकत्वात्. यथाहुः. नामधात्वर्थयोगीतुनेवनञ्जप्रतिषेधकः. वदत्यत्राक्षणाधर्मा
वन्ममावविरोधिनाधिति. अतश्चनेहोतेत्यनञःधातुयोगान्मोक्षतिश्यामीक्षणाविरोधीकश्चनार्थप्र
तिपाद्यते. ननुतदन्वयतद्विरुद्धतादभावेननञ्जप्रतिपक्षस्यस्मरणेननञःस्वसंस्मृतावएवशक्तिः. काच
वात्. नतदन्वयतद्विरुद्धयोः. तयोरभावघटितत्वेनगौरवात्. अनेकार्थस्यवाक्याव्यत्वात्. अतो नञोधातु
योगेधात्वार्थाभावबोधकत्वमेव न विरुद्धार्थबोधकत्वमितिचेत्. सत्यं. नञोऽभावएवशक्तिःस्मरणेतु
प्रतीत्यभिप्रायः. नशक्त्यभिप्रायः. नामधात्वर्थयोगीत्यपिप्रतीत्यभिप्रायः. तथापिनेहोतेत्यत्रप्रत्ययस्यनञा
संबंधात्तेनतावत्कश्चिदर्थोविधेयः. तत्त्वगतावज्ञात्वर्थोविधातुंशक्यते. नञातदभावबोधनात्. नापितदभा
वोविधातुंशक्यते. अभावस्याविधेयत्वात्. अतश्चनञीक्षतिश्यामिधानयोग्यः. कश्चनेक्षणाविरोधी
अर्थोक्षणायाप्रतिपाद्यते. सर्वेक्षणाविरोधीलक्ष्यमाणः. पदार्थोनेहोत्तमीक्षणासंक्रयः. तस्येक्षणा

३५

विरोधित्वात्. सत्यपिपदार्थोत्तरस्येक्षणाविरोधित्वे. सर्वक्रियाऽविनाशतत्वेनसंक्रयस्यैवलक्षणा. स ए
वनेहोतेत्यत्रकर्मव्यतयाविधीयते. अनीक्षणासंक्रयेननञाव्येदितिकाव्याकांक्षामावएतावताहेनसाविमु
क्तोभवतीतिवाक्यशेषावगतः. पापक्षयोकाव्यतयासंबध्यते. एवंचान्नपापक्षयार्थसंक्रयस्यकर्मव्यतयाविधा
नात्रस्यप्रतमित्यनेनैकवाक्यतासिद्धाभवति. ॥ तस्मिन्नेहोतेसत्रतस्यप्रतमित्युपक्रमात्पुनरासाश्रयण
मिति. ॥ नाहुपाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यत्रविकल्पप्रसक्त्यातदाश्रयणं. तथाहि. यदिप्रधानसंबंधलोभात्
नञःप्रत्ययसंबंधःस्वीक्रियेततथासत्येननवाक्येनाहुपाजेषुयेयजामहःप्रतिषिध्यतइतिवक्तव्यं. अनुपाजे
येयजामहनकुर्यादिति. नचतत्रतस्यप्रतिषेधः. प्राप्तिविनासंभवति. प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य. अतए
वनांतरिक्षेनदिवात्यस्यनप्रतिषेधत्वं. अंतरिक्षेव्यनाप्राप्तेः. अतएवनञाक्षणाहताव्यस्यनित्यवहननि
वर्तकत्वमुपपद्यते. सर्वोहपुरुषःकदाचिदननरोप्रवर्तते. कदाचिश्रगाद्यभावेनप्रवर्तते. तत्रयदिनिषेधस्यप्रा
प्तिसापेक्षत्वंनस्यात्तदाशगाविरोधानमहननादवप्रवृत्तंपुरुषप्रत्येवशास्त्रप्रामाण्योपपत्तौरागादिनाहनना
दोप्रवृत्तेनपुंसानततोनिवर्तितव्यं. प्राप्तिसापेक्षत्वेदुच्यमप्रवृत्तंपुरुषप्रतिप्रसक्त्यभावेननिषेधशास्त्राप्र
वृत्तेरागादिनाप्रवृत्तंप्रत्येवश्रुतिनिमित्तरागबाधेननिषेधशास्त्रप्रवृत्तेरुक्ताप्रवृत्तस्यततोनिवृत्तिः. अतो
अत्राक्षणा नहंतव्यस्यनित्यनिषेधस्यनिरुत्तिनियमबोधकत्वं. श्रीहीनवहत्यादित्यस्येवावघाता नियमबो
धकत्वं. यथारयुधोहीनवहत्यादितिशास्त्रंवेदुष्यार्थमवघातेष्वप्रवृत्तंप्रतिनप्रवर्ततेवैयर्थ्यात्. किंतुदल

ना दो प्रवृत्तप्रति। एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रतिन प्रवृत्तं ते वैमर्थात् किं तु हनने प्रवृत्तं
पुरुषं प्रति। कर्तव्यत्वेन प्रसक्तं स्प प्रतिषेधात्। यत्कर्तव्यं तन्नेति। अतश्च प्राप्तिमात्रे सत्त्वात् प्रतिषेधानां अ
नुयाजेषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रात्साधक्यः। सा न ता व द्धन नादा विवरागतः संभवति - अतो यजे
तिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रात्साधक्यः। शास्त्रं प्राप्तिमस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् - शास्त्रेण प्राप्तिमि
ति स्यात् प्राप्तिमस्य वशात् प्राप्तिमस्य तत्त्वात् साधक्यं त वा धा यो गात् - न व पदशास्त्रेणाहवनीयस्य शास्त्रस्यैव नानुयाजे
द्विती वि शेष शास्त्रेण यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्य शास्त्रस्य बोधः स्यादिति वाच्यं। शास्त्रं यो हिते
त्र बोध्य बाधक भावो यत्र परस्पर निरपेक्षाता। नहि पदशास्त्रस्यार्थ विधानार्थ आहवनीय शास्त्रापेक्षा
स्ति। निषेध शास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहं करोतीति विधेरत्यपेक्षा - एवं च निषेध शास्त्रस्य
विशेष विषयत्वे न प्राबल्यवत् विधि शास्त्रस्य अप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधे न विधेरत्यंतं
बाधो युक्त इति विहित प्रतिषेधत्वा द्विकल्पः स्यात् - न व स युक्तः। विकल्पे हि पदो शास्त्रस्य प्रामाण्यं
भवति। न ह्यनुयाजेषु ये यजामहं करोतीति नानुयाजे द्वित्यस्य प्रामाण्यं भवति। श्रुत्यनुष्ठान समय इव यव
शास्त्रस्य विरुद्धकल्पना व स्यात् - विधे हि विवक्षयते - यत् अनुयाजेषु ये यजामहं करोतीति कश्चनोप
कारो भवतीति - निषेधाच्च तद करणादिति ज्ञायते - अत एव दना करणादिव दृष्टिर्णमासयोः स चोप
कारो व्युत्पद्यते इति विरुद्धकल्पना प्रसंगः। अतश्च विकल्पेन युक्तः। प्रतिषेधा अथ गते तदा पत्ते

नैतदाश्रयणं किं तु न अनुयाजं शब्देन संबन्धमाश्रित्य पर्युदासः आश्रित्यते अनुयाज इति श्रुत्या अनुयाज्यतिरिक्त
लक्षणात् अनुयाजे व्यतिरिक्तेषु यजामहं करोतीति अत्र न वाको यजामहः कर्तव्यतया न विधीयते। यजतिषु यजाम
हं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् किं तु सामान्य शास्त्रविहित यजामहं वादेन तस्यानुयाज व्यतिरिक्त विषयता वि
धीयते। यत्प्रतिषेधे यजामहं करोतीति ननु याज व्यतिरिक्तेषु। एवं सामान्य शास्त्रस्य विशेषापेक्षिणः नानु
याजे द्वित्यनेन ननु याज व्यतिरिक्त विषयसमर्पणात् अनुयाज व्यतिरिक्तेषु यजामहः कर्तव्यतया प्राप्तः। अ
नुयाजेषु तस्मिन् कर्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषेध इति न विकल्पः। लक्षणाया वा याज व्यतिरिक्त विषयसम
र्पणात् नानुयाजे द्विति वाक्यस्य ना प्रामाण्यं। अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किं विद्वाथकम्। तसिद्धं नानुया
जे द्विति वाको विकल्पनया पर्युदासाश्रयणमिति। ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु यजामहं करोतीति शास्त्रेण
याग सामान्ये प्राप्तस्य यजामहस्य नानुयाजे द्वित्यनेन ननु याज व्यतिरिक्ते संकोचनात् पर्युदासस्योपसंहारा
दनेद स्यात्। उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्ताय विशेषे संकोचो भवति। यथा पुराणं शंबुधौ करोतीति पुराणं शंबुधौ
सामान्ये प्राप्ते वतु धौ करणे आग्नेयं वतु धौ करोतीति आग्नेये संकोचो भवति इति चेत्। नतन्मात्र संकोचार्थत्वात् उपसं
हारस्य तदन्यमात्र संकोचार्थत्वात् पर्युदासस्यैव विकल्पः। अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे सं
कोचरूपो व्यापार विशेषो विधेः। पर्युदासस्तु पर्युदासः सविज्ञो यत्र पूर्वपदेन नञ्। इत्यभिप्रेत्योक्तं। कथाप्र

त्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना न संसर्गः अतः अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव चेदः एवं सत्यप्यनेदे आ
शङ्कते। यदि यत्र पयुदासस्तत्रावश्यमुपसंहारः स्यात् न चेत्तदस्ति। नेष्टे तो द्युतमादित्यमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्
पसंहाराभावात् न हिनन्नाग्नेये बहुधा कृत्वा मिदं सामान्येन प्राप्तं किं विधि शेषे संकोच्यते। एतदप्युद्देशेनानीक्ष
णसंकेत्यविधानात्। प्रकृतोदाहनेन तु यत्तिसामान्ये प्राप्ते यत्तमस्य नुयाजव्यातिरिक्तेषु संकोचनत्वं य
दि विधेरुपसंहारविधित्वं न भवति नैतावता किं विहितं ध्यते। विध्यन्नावेहिकथं विधिकार्यमुपसंहारः पर्युदा
सेन क्रियत इति न भवति विनोदः न वाचविधिर्नास्ति। न नो नुयाजपदे संसर्गविधेर्विधायकत्वस्याव्याधात्
त्वात् अत्र हि पर्युदासो नुयाजव्यातिरिक्तविधयसमर्पकः आग्नेयपदवत्। उपसंहारकस्तु विधेरेव। न वा जतन्मात्रसं
कोचाभावात् नोपसंहार इति वाच्यं। तन्मात्रसंकोच इति कोर्कः। आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्य प्राप्तस्य विशेषमात्रे सं
कोचो वा। आग्नेयमात्रे संकोच इति मीमांसकैर्निरास्यते। प्रकृतोदाहरेण नोपसंहारो न स्यात्। आग्नेयसंकोचाभा
वात्। द्वितीये बहुधा कृत्वा नुयाजमात्रे प्राप्तस्यान्तर्गत्संकोचवत्। अनुयाजानुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्या
ननुयाजेषु संकोचादुपसंहारस्यादेव। एतावांस्तु विशेषः। आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो विशेषास्त्वयं हो
मस्मादिताः प्रकृते तु पर्युदासेन तस्योपस्थितिरिति। उपसंहारस्तु विशिष्ट एव। यच्च तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वा
त्पर्युदासस्येति। तन्ना नेष्टे तेत्यत्र सत्यपि पर्युदासे संकोचाभावात्। न ह्यत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे संकोच्यते

संकोचमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत्। तस्मिन् ननु याजे विध्यन्नावेहिकथं विधिकार्यमुपसंहारः पर्युदासाभ्युपगमनिति।
यत्र तु स आध्यातुं न शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि प्रतिषेध एवाश्रीयते। यथानातिरात्रेषोऽशिनी गृह्णातीत्यत्र अ
त्र ह्यतिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति शास्त्रं प्राप्तं अतिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वा
दिकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो नाश्रीयते। अशक्यत्वात्। यदि ह्यत्र न अः षोऽशिपदनसंबंधः स्वीक्रियेत तदा अ
तिरात्रेषोऽशित्वतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात्। अत्रानातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविनोदः। अ
तएवातिरात्रपदेन न अः संबन्धो नातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति। प्रत्यक्षविधिविरोधात्। अतश्च पर्युदासस्यानुपप
त्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकल्पोपि स्वीक्रियते। न न्यगते। अतश्चैतस्मिन् यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमः। विकल्प
प्रसक्तिश्चनास्ति तत्र प्रतिषेधो यथानकल्लिङ्गं न क्षयेदिति। यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो आध्यातुं न
शक्यते। तत्र प्रतिषेधः यथानातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति। एतावांस्तु विशेषः यत्र विकल्पापवादकः प्रतिषेधः। अ
त्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं। उच्यते। यत्र विधिप्रतिषेधयोः कृत्वर्थत्वात्। यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते। प्रा
प्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः। तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कल्लिङ्गभक्षणस्यादीक्षितो न ददा
ति ननु होतीत्यादिषु न होमादीनां शास्त्रं प्राप्तं वापि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात्कृत्वर्थत्वेन प्रतिषेधात्। तुल्या
र्थत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वं। रागतः प्राप्तिर्न भवति। रागतः प्राप्तस्यापि कृत्वर्थत्वेन प्र

निषेधे तदनुष्ठाना क्रतो वै गुण्यो नानयोऽपि मतिः। यथा स्वस्म्युपगमनादि प्रतिषेधो गतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्र
 तिषेधो निषिध्यमानस्यार्थ हेतुत्वमिति दिक्॥ तस्मिन् निषेधानो पुरुषार्थानुबन्धित्वं। एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानु
 बन्धित्वं। प्रकृतमनुसरामातदेवं। यथा विध्यादीनां अध्ययनविधुपात्तानां नानर्थक्यं। एवमर्थवादानामपि तदु
 पात्तत्वे नानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनाभावात्। लक्षणया प्रयोजनवर्धयर्थपर्यवसानं वक्तव्यम्।
 तेनार्थवादादिविधाः। विधिरीषानिषेधशेषाश्च। तत्र वायव्यं धेतुमालजेत। इत्यादि विधिषोषाणां वायुवैशे
 पिष्ठादेव तेत्यादीनां मर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतया अर्थवत्त्वं। बहिर्धिरजतं न देयमित्यादि निषेधशेषाणां
 सोरोदीत्यादीनामर्थवादानां तु निषेधानिदं कथ्यते। अतश्च लक्षणया प्राशस्त्यस्यार्थवादादौ बोध्यते। तत्र प्रा
 शस्त्यज्ञानं शङ्कावनायामिति कर्तव्यतया संबध्यते। परमकृतं। तस्मिन् ब्रह्ममाण्यार्थवादानां व्यावकाशेऽपि
 दिज्ञानकवणिका प्राशस्त्यज्ञानेति कर्तव्यता का शास्त्री भावनालिङ्गत्वं तशेनोच्यते इति। ननु केयं शास्त्री भावना उ
 च्यते। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः स्वैव विध्यर्थः। लिङ्गादिश्रवणे अयं मां प्रवर्तयतीति तस्य नियमेन प्रती
 तेः। यत्तु रूपासाधनत्वं विध्यर्थ इति तन्ना तथास्मतिरुपसाधनमिति शास्त्रस्य विधिषोषः पर्यायः स्यात्। नवपर्यायित्वं
 बुध्यते। स्वध्यानासनं तेषां साधनं तस्मात्तत्त्वं कृत्वा तिसहस्रयोगात्। पर्यायिणां न सहस्रयोगाभावात्। अतश्च व्या
 पारविशेष एव विध्यर्थः। सच लोके पुरुषनिष्ठोऽपि प्रायः विशेषः। वेदो पुरुषाभावात् शङ्का निष्ठ एव प्रेरणा परपर्याय

इत्युक्तं। ननु लोके शङ्कानिष्ठे प्रेरणा परपर्याये व्यापारे वाह्यप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात् कथं तस्य विधिषोषात्प्रतीतिरिति
 चेत्। सत्यमेतत्। तथापि बालस्तावत्। स्तनदानादौ स्वरुतरो दनादिजनितमातृप्रवृत्तेः स्वाभिरूपप्रवर्तनाज्ञानमन्य
 त्वावधारणात्। सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनंतरा विनी प्रयोज्यरुद्रप्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रव
 र्तनाज्ञानमनुमीयते। यद्यपि ज्ञानादौ प्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधारणात् प्रयोज्यरुद्रप्रवृत्तेरपि व
 त्पूर्वकत्वाध्यवसाने युक्ता तथाप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृप्रवृत्तेर्दर्शनेन प्रयोज्यरुद्रप्रव
 र्तेरपि अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात् कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्याध्यवसानं। तत्र प्रवर्तनाज्ञानमन्यव्यातिरेकाभ्यां प्र
 योजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति। तत्र वावापोऽप्यप्रवर्तमानायां विधिशक्तिमवधारयति। प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रव
 र्तिना। सच व्यापारप्रेषादिरूपो विविधइत्येतस्य व्यञ्जित्वादि विधिषोषवाच्यत्वानुपपत्तेः। प्रवर्तनासामान्यमेकं विधि
 शङ्काव्यमितिकथ्ययति। एवं विधिष्रवणे प्रेषादिरूपस्य वक्रनिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषर
 पेण। तथेव वाक्किग्रहात्। विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव। एवं वैदिकलिङ्गादिश्रवणे प्रवर्तनासां सामान्यमे
 व प्रतीयते। तत्र सोऽप्यपार इत्यपेक्षायां प्रेषादिरूपस्य वक्रनिप्रायस्य अपौरुषे वेदेऽनुपपत्तेः शङ्कानिष्ठ एव
 प्रेरणा परपर्यायः कश्चिद्व्यापार इति कथ्यते। अतश्च शङ्कानिष्ठ एव प्रेरणा परपर्यायो व्यापारः शास्त्री भावना सैव न
 तेना प्रवर्तनात्वेन रूपेणाविध्यर्थ इति। अयमेवार्थः। अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादय इति वार्तिकस्य अभिधीय

मी मां सान्या

३९

तत्रनेनेतिव्युत्पत्त्याभिधाशब्देनशब्दुच्यते। तद्यापारात्मिकाभावनालिङ्गदिशहृवात्येनिकेविदाचार्याः। अन्ये
त्वाहुः। सत्यप्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः। तथेवदाकिग्रहात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तनाभिधेयवदेवदेवप्रवर्त
रसंभवात् कश्चित्तुप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषकल्पनीयः। विधिशास्त्राभिधेयप्रवर्तनासामान्यस्यविशेषमंत
रेणाप्यवसानात् तत्रकोसोव्यापारइत्यपेक्षार्याधात्वर्थगतंसमीहितसाधनत्वमेवेतिकल्प्येतो तस्यापिप्रवृत्त्यनु
कूलत्वात्सर्वोहितसमिहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते। अन्यप्रवर्तितोपिपिदिइहसाधनतां न जानाति तदासौ वप्रवर्त
ते स्वतंत्रप्रवर्तनावेदितहा हिप्रसमिहितसाधनतास्वीक्रियतएव। अन्यथाविधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः अतश्चा
वप्रवृत्त्यात्मसमिहितसाधनतेव प्रवर्तनात्वेनेव रूपेणाविध्यर्थः। एवंविधिशास्त्रस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधक
त्वं लोकासिद्धं भवति। किंच शास्त्रे एको व्यापारः स्यादिति रिक्तः कल्पनीयः तस्यैव प्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा का
रणत्वेनाहसस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेणाज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शास्त्रस्य वपरनिष्ठ व्यापारज्ञापकत्वेन हसस्य
स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वमपि विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य समिहितसाधनत्वमिति कल्पना दूरे आ
वश्यकस्यैव समिहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन हसस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेणाविध्यर्थकल्पनीयापवा
दा अन्यनिष्ठत्वाच्च। नचविधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं समिहितसाधनकल्पनात्। प्रेरणानभिधानेनैव विधेः प्रव
र्तकत्वाभावात् धात्वर्थस्यैव समिहितसाधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यं। प्रवर्तनाभिधानेन एतन्मतोपि वि

३९

मी मां सान्या

४०

अतश्चकरोतिसाधनामानाधिकरण्याभ्रय लस्यारख्यातवाच्यत्वं। नवरयोगकृतीति। प्रयोगानुपपत्तिरथेयत्वा
भावादिति वाच्यं। वोदुध्यगतं प्रयत्नं रथारोप्य प्रयोगोपपत्तेः। यन्मतेपि अन्येत्यादा नुरुलं व्यापारसामान्यं भा
वना तन्मतेपि रथे गमनातिरिक्त व्यापारानुपपत्तेः रथयोगकृतीति प्रयोगस्योत्सारिकत्वमेवेति। अतश्च प्रयत्न एवा
धीनावना। यथाहुः। प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थं न वनानु नशक्यते। वनु माख्यातवाच्ये ह प्रकृते सुपाप्येति इति।
अन्येत्वाहुः न विदुर्नवनानुरुलो भावकव्यापारस्तावद्भावनाय स्मिन् व्यापारे कृते कर्षणफलोत्पादनाय
सामर्थ्यं भवति नादृशो व्यापार इति यावत्। स एवाख्यातार्थः कृते रथेण छिनत्ति इत्याख्यातप्रवर्णे प्रवृत्त्या
शीमतिः। कृते रथेण तथा व्याप्तिर्येतयस्मिन् व्यापारे कृते कर्षणफलोत्पादने न भवतीति। एवं जेतुं स्वर्गिका मइत्य
स्यायमर्थः। यागेन तथा व्याप्तिर्येतयस्मिन् व्यापारे कृते यागात्सर्गो भवतीति स च व्यापारः क्व विदुधमन
नियमनादिः। क्विच्छीयत्वाधानादि शास्त्रगतर्पणांतः कथं भावाकांक्षार्या विशेषरूपेणापश्चादवग
म्यते। अग्नौत्यादानुरुलत्वेन सामान्यतस्त्वाख्याता देव रथो ग्रामगच्छतीत्यत्राप्याख्यातेन ग्रामप्रा
प्त्यनुकूल एव प्रतीयते। रथस्तथा गमनेन व्याप्तिर्येतयस्मिन् व्यापारे कृते गमनात् ग्रामप्राप्तिर्भवतीति
प्रतीयते। तत्त्वगमनमात्रमाख्यातार्थः। तस्य धातुनोक्तत्वात्। तत्रकोसो व्यापार इत्यपेक्षार्या पूर्वोक्ता

४०

धेः प्रवर्तकत्वात्। विध्यभिहितस्य प्रवर्तना सामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात्समिहितसाधनापेक्षत्वात्। नवेष्ट
 साधनस्य विध्यर्थत्वे सध्यापासनं तद्वत्साधनं तत्त्वं अविहितसहप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं। इष्टसाधनत्वस्य
 विशेषरूपेण विधिनानभिधानात्। प्रवर्तनात्वेन रूपेणाभिधानात्। सामान्यशब्दस्य विशेषशब्देन दृष्टस्य
 ह प्रयोगः पांचालराजा दुपदइत्यादौ। तस्मात्सहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः। सैव च तेन रूपेण
 नै५ शब्देन विधीयते इति शास्त्रीभावना उक्तवार्तिकस्याप्ययमेवाभिप्रायः। आभिधीयते सा अभिधासमिहि
 साधनवा सैव प्रवर्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिर्भावयतीति भावना तां लिङ्गदय आकुशिति। यथाहुः। पुंसोने
 ह्यभ्युपायत्वा क्रियास्वन्यः प्रवर्तनामिति तस्मिन् यजेतेत्यत्र लिङ्। त्वं शेन शास्त्री भावना व्यतइति
 आख्यातां शेनवा तां भावना व्यते। ननु केयमाधी भावना। कर्तुयापारइति वत्। नयागा हेरपितद्यापारत्वे
 न भावनात्वापत्तेः। नवेष्टापत्तिः। तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययायत्वाभावात् इति वत्। अत्राहुः। सत्यं नयागो
 भावना। किं तु स्वेच्छाजनितो यागविषयोयः प्रयत्नः सा भावना। सैव चारब्धतां शेनो व्यते। यजेतेत्याख्यातश्र
 वणे यागे व्यतेनेति प्रतीतेर्जायमानत्वात्। यश्च यत्नेन सर्वकर्मनादिकरोति तस्मिन् देवदत्तो गमनं करोतीति करो
 ति प्रयोगदर्शनात्। वातादिनास्य दमाने तु यागं करोति वातादिनास्यस्य होजायतइति प्रयोगात् करोत्यर्थस्ताव
 त्प्रयत्नः करोतिसामानाधिकरण्यात्वात् तद्वद्व्यते। यजेत यागेन कुर्यात् पनति पादं करोति गच्छति गमनं करोतीति।

वांतरदेशविभाजनसंयोजनरूप इति पश्चाद्वगम्यते। पूर्वोक्तप्रदेशेन विभज्य कृत्तरेण संयुज्य शोभामंगकृतीति प्रयोगात्। उ
 दामनिपात्य कुशरेण छिनत्तीति वत्। एवं देवदत्तः प्रयतते इत्यत्रापि देवदत्तत्वात्। व्यापान विशेषापेक्षया च इच्छादिः पश्चाद्वग
 यत्नानुक्तो व्यापार एवाख्याता यो ननु प्रयत्नः तस्य धातुनोक्तत्वात्। व्यापान विशेषापेक्षया च इच्छादिः पश्चाद्वग
 म्यते। उदामननियतनवत्। तथा च सर्वानुगतत्वादन्योऽप्येतादनुक्तं व्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः। ननु प्रय
 त्नात्मात्रं। रथोग कृतिदेवदत्तः प्रयतते इत्यादिषु तदभावात्। नवात्राप्यारि कृत्वं कुरु युक्तं। मुख्ये संभवति तस्या
 न्यायत्वात्। करोत्यर्थोऽप्यन्योऽप्येतादनुक्तो व्यापार एव न प्रयत्नमात्रं। करोति श्वेतनावेतनकर्तृकाख्यातसामाना
 धिकरण्यादिति। तस्मिन् अन्योऽप्येतादनुक्तो व्यापार आधी भावनेति। सैव यजेतेत्यत्राख्यातां शेनो व्य
 ते भावयेदिति। तस्या श्रुताव्याकांक्षायां स्वर्गादिनायात्वेन संबध्यते। करुणाकांक्षायां यागादिकरणत्वेन संबध्यते
 त प्रयाजादय इति कर्तव्यतात्वेन। एवं च यजेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादेर्विधानावसिद्ध्यागादेर्मित्वा। प्रयोग
 नभावे वेदेन विहितत्वादिति। सोऽयं धर्मो यदि दुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तदेतुः। श्रीगोविंदपण्डित
 ध्याक्रियमाणस्तन्निश्रेयसेतुः। नवतदर्पण बुद्ध्या अनुष्ठाने प्रमाणाभावः। यत्करोष्वियदभ्यासियद्भुतेष्वि
 ददासियत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरु क्षमदर्पणमिति श्रुतेः। अस्या श्राद्धकादिस्मृतिवत् प्रामाण्यादित्यन्य
 ४ त्रैविस्मयः। कृतं मंदमतिः केयं प्रक्रिया न दसंमता। तस्मात्तत्त्वे विष्ठा सोऽयं गोविंद उरुपादयोः॥१॥ ग्रंथरूपेण

४१

दीयोयं वाग्व्यापारः सुशोभनः अनंतप्रीयती देवो गोविंदो नृकृतवत्सकः ॥ इति श्री अनंतदेवस्तुना आपदे
वेन कृतं श्रीमांसाध्यायप्रकाशसं ६ कं श्रीमांसाप्रकरणसमाप्तं ॥ ॐ नमः श्रीकृष्णनारायणाय ॥ ॥

ग्रंथ १५००

४१